

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

9(47.925)

Խ-22

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Գլխավոր կէտերը)

27 պատկերով եւ մեծ զուցաւոր փաշտով

IV-րդ բաժանմ. դասընթացի եւ ժողովրդ. ընթերցան. համար

Եկեղոցի բաւեփոխած հրատարակ.

12012

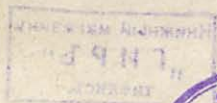

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

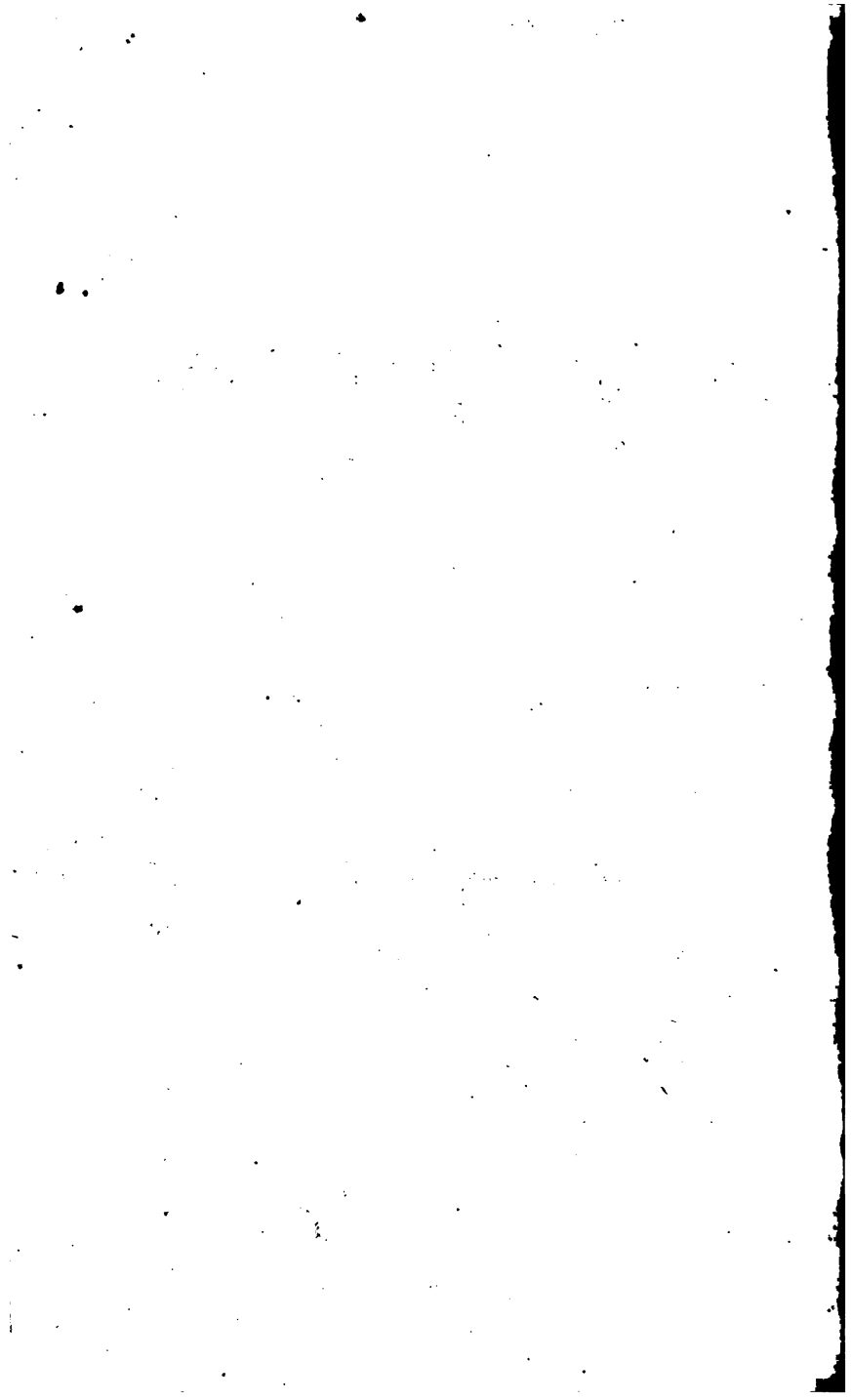
Էջեֆրուսպ. օր. Ն. Ա. զանեսնցի, Պոլից. 7.

1911

57311-wh

49430-65 2

HORAIRE

HORAIRE

I.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿԻՐՆ

ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

ԵՐԿԻՐԸ

Հին Հայաստանը տարածուում էր Փոքր Ասիայի արե-
կան մասում՝ Կովկասից հարաւ:

Մա մի լեռնոտ երկիր է, որը զանազան լեռնաշղթանե-
բաժանւած է մի քանի՝ համարեա թէ՛ անջատ՝ հովիտ-
ու բարձրաւանդակների:

Այդ փոքրիկ երկիրներից իւրաքանչիւրը մի առանձին
թաղուիս իշխանութիւն էր, որ կոչուում էր նախարարու-
ն, իսկ իշխանը՝ նախարար:

Նախարարութիւններից մի քանիսը իրար հետ միա-
թով, մի թագաւորութիւն էին կազմում: Այդպիսով հնու-
Հայաստանում մի քանի հայկական թագաւորութիւններ
առաջ եկել: Դրանցից գլխաւորներն էին Մեծ Հայքը,
որ Հայքն ու Ծոփաց Աշխարհը:

Մեծ Հայքը տարածուում էր Արաքս կամ Երասխ գետի
տուում, Այրարատ կամ Մասիս լեռան շուրջը և իր սահ-
մների մէջ էր առնում հարաւային Կովկասի մի մասը,
հայ լճի աւազանը և Ափրատ գետի վերին մասերը:

Մեծ Հայքից դէպի արեւմուտք էր ընկնում Փոքր Հայ-
իսկ դէպի հարաւ՝ Ծոփաց աշխարհը:

Հայաստանի այդ երեք մասերն էլ իրանց առանձին
գաւորն ունէին: Նրանք երբէք հաշտ չէին ապրում և շա-
նակ պատերազմներ էին մղում միմեանց դէմ, դրա համար
հայ թագաւորութիւնները չէին զօրեղանում ու մի մեծ
ութիւն կազմում:

Հայաստանի թոյլ միալուծն քիչ չէին նպաստում նա նախարարները: Նրանք էլ չէին ցանկանում, որ թագաւորները զօրեղանան, որովհետեւ այդ դէպքում նրանք կորցնուէին իրանց ինքնիշխանութիւնը և հարկատու էին դառնու թագաւորին:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Դ Ը

Հայաստանի բնակիչները մի քանի դասակարգերի էլ բաժանւած:

Ամբողջ երկրի հողերն ու կալւածները թագաւորի նախարարների և նրանց ազգականների ու բարեկամների սեփականութիւնն էին համարւում: Սեփականութիւնը ժողովրդի անցնում էր որդոց— որդի:

Նկար 1. Բուրմեր:

Բուրբ մեծ ու փոքր կալւածատէրերը Հայաստանի ազնւական դասն էին կազմում: Նրանք կոչւում էին ազատներ:

Ժողովրդի մնացած մասը—գիւղացիք, արհեստաւորներն ու վաճառականները կալաճներ չունէին և կոչուում էին ոչ-ուզատներ կամ հպատակներ:

Ազատներ.—Ազատները երկրի մշակութեամբ կամ ուրիշ աշխատանքներով չէին զբաղում, որովհետև անպատարեր ու անվայել էին համարում: Ազատների սովորական աղմուկներն էին զինուորական վարժութիւնները, որ-րդութիւնն ու զանազան ուրիշ զւարճութիւններ: Նրանք նայն իրաւունք ունէին միշտ գէնք կրել: Ոչ-ազատները յղ իրաւունքից զրկւած էին:

Ազատների դասակարգին էին պատկանում նաև քուր-երը—քահանայական դասը, որոնք նոյնպէս ունէին իրանց կփական կալաճները: Բացի սեփական կալաճներից, քուր-երը վայելում էին նաև տաճարներին յատկացւած կալաճ-ների եկամուտները: Թէ քուրմերին և թէ տաճարներին պատկանող կալաճներից ոչ մի տուրք չէր վերցւում:

Քուրմերի գլխաւոր պաշտօնն էր՝ տաճարներում աստ-ներին զոհ մատուցանել և ժողովրդի մէջ հաստատ պա-կոսապաշտական կրօնը:

Նրանք շատ անգամ ուրիշ պաշտօններ էլ էին վարում. առի՛ լինում էին դատաւորներ, թագաւորական կամ նա-րարական դիւանապետներ, զբաղիրներ և այլն:

Քուրմերը նաև բժշկութիւններ էին անում:

Քուրմերից առհասարակ վախենում էին բոլորը: Նրանք ազդեցութիւն ունէին ամբողջ ժողովրդի վրայ:

Ոչ-ազատներ.—Թէ ազնւականութեան և թէ քրմա-տական բոլոր հոգերը մշակում էր գիւղական ժողովուրդը: Գրացիք պարտաւոր էին իրանց ստացած արդիւնքի մեծ մասը տալ ազատներին իբրև տուրք:

Նրանք բացի իրանց սովորական պաղմուկներից, և հպատակներ, իրանց տէրերի համար ուրիշ շատ ծա-րութիւններ էին կատարում: Նրանք իրանց տէրերի կա-րեալ նորտներն էին:

Վաճառականներն ու արհեստաւորները քիչ աւելի բարձր էրը էին վայելում և մեծ մասամբ ապրում էին քաղաքնե-րում: Թէև սրանք էլ գիւղացիների նման զուրկ էին գէնք

կրելու իրաւունքից, բայց աւելի մեծ պատիւ ու յարգանք ունէին: Գիւղական ժողովրդից պահանջւում էր նոյնպիսի յարգանք ցոյց տալ վաճառականներին ու արհեստաւորներին, ինչպիսին ցոյց էր տրւում ազատներին: Միևնոյն ժամանակ վաճառականներին ու արհեստաւորներին թոյլ չէր տրւում, որ հպարտանան և այնպիսի իրաւունքներ բանեցնեն գիւղական ժողովրդի վրայ: Ինչպիսի իրաւունք բանեցնում էին ազատները: Վերջինները պարտաւոր էին «կարայրարար» վերաբերել իրանցից աւելի ստոր աստիճանի վրայ կանգնած ժողովրդին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Թագաւոր

Հայաստանը կառավարւում էր միահեծան ընտանեկան իշխանութեամբ: Թագաւորը ամբողջ Հայաստանում ինքնիշխան և ինքնակալ էր:

Թագաւորի ամեն մի հրամանը օրէնք էր, ոչ ոք չէր կարող այդ օրէնքը փոխել: Ամենքն էլ պարտաւոր էին թագաւորին հնազանդել, թէկուզ նրա հրամանը մի ոճիւր թելադէր: Թագաւորը երբեմն լինում էր նոյնպէս երկրի ամենազխաւոր քրմապետը:

Թագաւորի անձը սուրբ էր համարւում. նախարարներն ու ժողովուրդը որչափ էլ չը սիրէին իրանց թագաւորի դարձեալ ոչ ոք չէր մտածի նրա կեանքին վերջ դնել:

Արքունիքը կառավարւում էր երեք կարգի եկամուտներով: Առաջինը՝ թագաւորական կալւածքներից ստացւած եկամուտն էր, երկրորդը՝ նախարարներից ստացւած տուրքը: Իսկ երրորդը՝ վաճառականներից վերցւած մաքսը, որ կոչւում էր հան կամ մուտ:

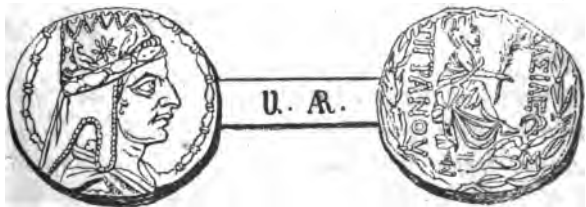
Թագաւորական կալւածները չափազանց ընդարձակ էին: Երբեմն ամբողջ նահանգներ թագաւորին էին պատկանում: Այսպէս թագաւորինն էր Այրարատեան ընդարձակ դաշտավայրը, ուր ոչ մի նախարար չըկար: Թագաւորն օրիշ շատ կալւածներ էլ ունէր, որոնք գտնւում էին զանազան նախարարութիւնների սահմաններում:

Թագաւորները շատ շքեղ ու փարթամ կեանք էին վարում: Նրանց բոլոր ամանեղէնները ոսկուց ու արծաթից էին. հագուստն ու զէնքերը զարդարւած էին թանկագին ակնեղէններով ու մարգարիտներով և կարւած ոսկեթել բանւածքով: Նրանք երկար մազեր էին պահում և կրում էին թանկագին քարերով զարդարւած վարսակալ: Թագաւորի թոյլտուութեամբ նախարարներն էլ կարող էին վարսակալ կրել:

Սովորական օրերին թագաւորները իրանց գլխին դրնում էին խոյր, իսկ հանդիսաւոր օրերում՝ թագ:

Թագաւորները հագնում էին նուրբ շապկի վրայից մի երկար կապա (ինչպէս որ քահանաներն են հագնում ֆարաշայի տակից), որ կոչւում էր պատմունան, իսկ վեռից գցում էին կարմիր գոյնի մի երկար ծածկոց, որ սոււտւմ էր ծիրանի: Միրանու եզերքը զարդարւած էր լինում սամուր մորթով: Պատմունանի վրայ կապում էին ակներով ու ոսկով զարդարւած գօտի, որից կախում էին մի ատ շքեղ փոքրիկ սուր:

Թագաւորական կօշիկները կարմիր էին լինում. ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չուներ նոյն գոյնի կօշիկներ հագնել: Եթէ թագաւորը ցանկանում էր իր նախարարներից մէկին մի առանձին շնորհ անել, թոյլ էր տալիս նրան մէկ ոտքին միայն կարմիր կօշիկ հագնել: Նրա թոյլտուութեամբ նախարարները կարող էին նոյնիսկ ոսկէ բաժակ կամ ոյլ անօթ բորձ ածել:

Նկար 2. Մեծն Տիգրանի դրամը:

Թագաւորական վրանը կարմիր էր լինում: Վրանի վեռում փայլում էր ոսկուց կամ արծաթից շինած արծիւը, որ հայոց թագաւորների զինանշանն էր:

Հայոց թագաւորները ոսկուց ու արծաթից զբօսանք էին կտրել տալիս, որոնց մի կողմում իրանց պատկերն էր լինում, իսկ միւս կողմում թագաւորական զինանշանը:

Ն ա խ ա ր ա ր ն ե ր

Ինչպէս թագաւորը ամբողջ Հայաստանում, այնպէս էլ Նախարարներից ամեն մէկն իր երկրի սահմաններում կատարելապէս ինքնիշխան էր:

Նախարարները իրանց ունեցած հարստութեան և վայելած դիրքի համաձայն՝ երկու կարգի էին բաժանուում, աւագներ ու կրտսերներ: Նրանք բոլորն էլ թագաւորի ծառայներն էին համարուում և պարտաւոր էին խաղաղ ժամանակ նրան մի որոշ տուրք վճարել, իսկ պատերազմի զէպքում՝ զօրքով օգնել:

Նախարարները զանազան աստիճանների էին բաժանուած և թագաւորի պալատում նրանցից ամեն մէկն իր յատուկ տեղը կամ քարձն ունէր: Աւելի բարձր աստիճանաւորները նստում էին սրահի վերին կողմում, իսկ ստորինները աւելի ցած:

Այդ բարձրի թիւը երբեմն հասնում էր 900-ի: Եթէ բարձրից մէկն իր տեղից բոլորովին վերցուած, կամ աւելի ցած էր տեղափոխուած, այդ նշանակում էր, որ թագաւորը բարձի տիրջը աչքից զցել է:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՈՒ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Նախարարներից շատերը թագաւորների մօտ վարչակապ կամ պալատական զանազան պաշտօններ էին վարում:

Սյուպէս՝ չորս հոգի փոխարքայի պաշտօններ ունէին և կոչուում էին սահմանապահներ: Նրանք պարտաւոր էին երկրի սահմանների վրայ հսկել: Նախարարներից մէկը պաշտօն ունէր հսկելու երկրի ճանապարհների, կամուրջների և ջրանցքների շինութեան, ինչպէս նաև քաղաքների ու գեղերի բարեկարգութեան վրայ: Նա կոչուում էր Աշխարհաշէն:

Մի այլ պաշտօնեայ կոչւում էր Սպարապետ, որ օրքի գլխաւոր հրամանատարն էր և նրան պատերազմի էր առջնորդում:

Չափազանց մեծ թիւ էին կազմում թագաւորի պատակաւ պաշտօնեաները: Իրանցից առաջին տեղը բռնում էր Թագադիր ասպետը, որի պաշտօնն էր թագաւորի գլուղը թագ դնել: Պալատական միւս բարձր պաշտօնեան Հայր-Բարդայեսն էր, որ արքունական կալւածների ընդհանուր առավարիչն ու թագաւորի գանձերի և կանանոցի հսկողն էր:

Սրան էին հպատակում Մարդպետները, որոնք հսկում էին արքունական կալւածներին և հաւաքում թագաւորական տւրքերը:

Յետոյ կար Մարքսազը, որ միշտ ուղեկցում էր թագաւորի ուղարկած դեսպանութիւններին:

Բացի այս առաջնակարգ պաշտօններից, կային և ուրիշ ատ երկրորդականները. օրինակ՝ մի նախարար պարտաւոր էր թագաւորի հագուստը պահել ու հագցնել, մի ուրիշ՝ արքունիքի կահկարասիքը կարգի բերել, մի երրորդ՝ թագաւորի առջևից արձիւ տանել և այլն:

Դատաւորներ ու պատիժներ

Թագաւորները թէ իրանց արքունիքում, թէ քաղաքներում և թէ մեծ գիւղերում յատուկ դատաւորներ էին նշանակում, որոնց պարտաւորութիւնն էր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը քննել ու վճիռներ կայացնել:

Հայաստանի զանազան կողմերում, թագաւորանիստ քաղաքների կամ անառիկ բերդերի մօտ կային բանտեր, որոնցից մի քանիսը կոչւում էին վիրապներ: Յանցաւորներին առհասարակ շատ խիստ պատիժներ էին տալիս. նրանց ամրանքների էին ենթարկում ու գլխատում:

Պատիժներ գործադրողները կոչւում էին դահիճներ, որոնք նրանց գլխաւորը՝ դահիճապետ:

Զ օ ը թ ռ

Հայաստանում այժմեան նման մշտական զօրք չէին պահում: Թագաւորը միայն մի փոքրիկ զօրարանակ ունէր, որ նրա թիկնապահ զօրքն էր համարուում և ամեն տեղ հետևում էր նրան:

Պատերազմի ժամանակ թէ թագաւորը և թէ ամեն մի

Նկար. 3. Ծանր հեծելազօրք:

նախարար իրանց հպատակ ժողովրդիցն էին զօրք հաւաքում և կուխ առաջնորդում: Զօրքը ոտնիկ չէր ստանում. նրա ծախքերը հողացւում էին մասամբ թագաւորական գանձարանից, իսկ մեծ մասամբ էլ պատերազմներում ձեռք բերած աւարից ու կողոպուտից:

Շատ անգամ օտարներից էլ էին վարձով զօրք հրա-
բրում:

Հայկական զորաբանակը բաժանւում էր երեք կարգի—
յանը ու թեթեւ հեծելազորքը և հետիոտն զօրքը:

Ծանր հեծելազօրքի թէ ձիերը և թէ զինւորները երկա-
թէ զրահներով էին ծածկւած: Ձինւորները գլխներին դնում
էին սաղաւարտ: Նրանց զէնքերն էին տէգ, սուր ու վահան:

Թեթեւ հեծելազօրքը ծանր զրահ չէր հագնում: Իրանց
լէնքերն էին երկար նիզակ, սուր ու վահան: Իսկ հետիոտն
լօրքը կռւում էր նետ ու աղեղով:

Քազաւորն ու նախարարները ձիու վրայ էին կռւում:

Հայերը սովորութիւն ունէին իրանց զէնքերը թունա-
ւորելու, դրա համար էլ նրանց հարւածները մահացու էին
լինում: Հայ զինւորները, մանաւանդ աղեղնաւորները, յայտ-
նի էին իբրև նշանաւոր կաւոյներ: Ժամանակակից պատմիչ-
ների ասելով, հայ աղեղնաւորների նետերը շատ հեռու էին
թռչում և շատ քիչ էին վրիպում նպատակից:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

Հայ ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքներն էին երկրա-
գործութիւնն ու խաշնարածութիւնը: Հայաստանի կլիման
շատ բարեխառն լինելով, այնտեղ մշակւում էին ամեն տե-
սակ հացահատիկներ, պտղատու ծառեր ու խաղող: Պաշնա-
րածութեան մէջ, բացի եղջիւրաւոր անասուններից, շատ
նշանաւոր էին ձիերն ու ջորիները: Հնումը հայերը յայտնի
էին իբրև լաւ ձիաբուծներ և Հայաստանի ձիերն ու ջորի-
ները շատ գնահատւած էին հարևան բոլոր երկրներում:

Բացի զրանցից՝ հայերը զբաղւում էին նաև որսորդու-
թեամբ և ձկնորսութեամբ:

Հայաստանում ծաղկած արհեստներից յայտնի էր զի-
նագործութիւնը: Հայերի պատրաստած զէնքերը, մանաւանդ
աղեղն ու նետը, չափազանց գնահատւած էին նոյնիսկ հոռ-
մայեցիների կողմից:

Հայերը շատ հին ժամանակներից են սկսել վաճառա-
կանութեամբ պարապել: Հայաստանը ծովերից հեռու գտնւե-
լով, հայ վաճառականները իրանց առևտուրը կատարում էին

ցամաքային ճանապարհներով ու գետերի վրայով: Նրանք մեծ կարաւաններով իրանց բերքերը տանում էին հեռուոր երկիրներ և այնտեղերից էլ ուրիշ ապրանքներ էին բերում:

Հայաստանից արտահանած ապրանքներն էին՝ հացահատիկներ, ձէթ, գինի, աղ, պղինձ, զէնքեր, ձիեր, ջորիներ և այլն: Իսկ օտար երկիրներից բերում էին՝ համեմունք, թանկագին կտորներ, ակնեղէններ, անագ և ուրիշ ապրանքներ:

Հայ վաճառականները միեւնոյն ժամանակ միջնորդ դեր էին կատարում արևելեան հարուստ Հնդկաստանի և արևմտեան հարևան ազգերի միջև:

ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ը ն տ ա ն ի ք

Ինչպէս բոլոր հին ժամանակայ ազգերի մէջ, այնպէս էլ հեթանոս Հայաստանում բազմակնութիւն էր ընդունած: Սակայն այդ իրաւունքից աւելի շատ օգտուում էին աւգատները, որովհետև նրանք հարուստ էին և բազմաթիւ կանայք ու զաւակներ պահելու միջոցներ ունէին: Կանանցից միայն մէկն էր գլխաւորը, միւսները կոչւում էին հարճեր:

Նկար 4. Հայ իշխանուհի:

Այսպէս թագաւորի կամ նախարարի բազմաթիւ կանանցից միայն մէկն էր համարւում թագուհի կամ իշխանուհի: Թագաւորական կամ նախարարական գահը ժառանգում

էին, սովորաբար, գլխաւոր կնոջից ծնւած անդրանիկ զաւակները: Եւ հէնց դրա համար էլ թագաւորի կանանց ու նրանց զաւակների միջև շարունակ վէճեր ու կռիւներ էին տեղի ունենում թագաժառանգութեան պատճառով:

Այդ կռիւներից ու վէճերից խուսափելու համար, թագաւորները առհասարակ իրանց մօտ պահում ու մեծացնում էին թագաժառանգին միայն, իսկ մնացած բոլոր զաւակներին մանուկ հասակից արքունիքից հեռացնում էին:

Յերդեր եւ ամրոցներ

Թագաւորներն ու նախարարները բացի քաղաքներում ունեցած իրանց հոյակապ պալատներից ու տներից, երկրի զանազան կողմերում շատ բերդեր ու ամրոցներ էլ ունէին, որոնք շրջապատւած էին գեղեցիկ պարտէզներով և անտառներով: Այդ բերդերն ու ամրոցները, թէև ծառայում էին երկրի պաշտպանութեանը, բայց տարւայ որոշ ժամանակներում թագաւորները գնում ապրում էին այդ տեղերում:

Այդ բերդերում ու ամրոցներումն էին պահւում թագաւորական ու նախարարական գանձերը: Այնտեղ էին թաղւում նաև նրանց տոհմի անիւնները:

Հարսանիք եւ թաղում

Մեծամեծների տներում կատարւած հարսանիքները շատ շքեղ էին լինում: Սովորութիւն կար հարսի գլխին մարգարիտներ, իսկ փեսայի գլխին ոսկէ դրամներ շաղ տալ: Հարսանիքը տևում էր մի քանի օր:

Մեռածների համար ընդունւած էր շատ մեծ սուգ կատարել: Թաղման հանդէսի ժամանակ դագաղի առջևից գնում էր երաժշտական խումբը, որ փողեր էր հնչեցնում ու քնար ածում: Յետևից գնում էին վարձովի լալկան կանայք, որոնք սև զգեստներ հագած, երգերով դովաբանում էին մեռնողին, իրանց երեսները ճանկոտտում, լալիս էին և ուրիշներին էլ լացացնում:

Մեռելի տէրերը սովորութիւն ունէին .սև շոր հագնել և
երկար ժամանակ սուգ պահել:

Հ ա գ ու լ ւ տ

Ժողովրդի հագուստը մօտաւորապէս նոյն մասերիցն
էր բաղկացած, ինչ թագաւորինը: Նրանք շապկի վրայից
հագնում էին կարճ պարեգօտ — կապա, որի փէշերը զրոււմ
էին լայն վարտիկի մէջ: Վարտիկը կապոււմ էր խոնջանով,
որ միեւնոյն ժամանակ դօտու դեր էր կատարում: Ոտներին
հագնում էին հողաթափներ կամ տրեխներ:

Ազնւականները պարեգօտի վրայից հագնում էին կարճ
թիկնոց, իսկ խոնջանից կախում էին կարճ սուր: Իբրև
զարդարանք, նրանք ականջներից կախում էին ոսկէ կա-
արծաթէ օղեր, թևերին էլ հագնում էին ապարանջաններ
Նրանք շատ շքեղ կերպով վարդարում էին նաև իրան
ձիերը:

Ժողովրդի ստորին խաւերը գուրկ էին ազնւականներ
վայելած բոլոր շքեղութիւններից: Նրանք ապրում էին
գետնափոր տներում, իրանց անասունների և հաւերի հետ*)

*) Այդ մասին աւելի մանրամասն տես մեր ընտի. մարզը և Հայ
առասպելները գաղափարում:

II

Մ Ե Ծ Ն Տ Ի Գ Ր Ա Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓՈՐՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ
ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ԱՌԱՋ

Հայ ազգի պատմութեան ամենափայլուն շրջանը ե՞ծն Տիգրանի Թագաւորութեան տարիներն են հասրւում:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ հռոմայեցիք գրաւել էին Փոքր Ասիայի մի քանի երկիրները և աշխառււմ էին ամբողջ արևելքի տէրը դառնալ:

Հռոմայեցիք այն ժամանակեայ ամենազարգացած ու լուսաւորւած ազգն էին: Նրանց զօրքերը հնւած էին ամենալաւ զէնքերով: Նրանք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ, կարգապահութեամբ, յանրգնութեամբ ու տոկունութեամբ: Նրանց զօրավարերն էլ շափազանց հմուտ էին պատերազմական արեստի մէջ:

Հռոմայեցիք տէր էին դառել Միջերկրական ծովն ու նրա վրայ բազմաթիւ առևտրական ու պաւերազմական նաւեր էին պահում: Նրանք այդ պաւերազմական նաւերով սարսափ էին ազդում իրանց յէրուսթեան սահմանակից երկիրների և ազդերի վրայ, ընց հետ շատ էլ լաւ չէին վարւում:

Ուզելով հարստանալ, ճոխ ու փարթամ կեանք արել, հռոմայեցիք իրանց հպատակ ազգերին սաս-

տիկ հարստահարում, կեղեքում և թշուառութեան էին մատնում:

Այդ ժամանակ արևելքում ոչ մի հզոր տէրութիւն չկար, որ արգելք լինէր հռոմայեցիների ազդեցութեան տարածելուն և սահման դնէր նրանց անխիղճ կեղեքումներին:

Ամենամեծ տէրութիւնը Փոքր Ասիայում Պարթևների թագաւորութիւնն էր, որ գտնուում էր Հայաստանի արևելեան կողմում: Պարթևները, սակայն, ներքին խռովութիւններից թուլացած, անկարող էին հռոմայեցոց հետ մրցել:

Հռոմէական սահմաններին շատ աւելի մօտ էր Պոնտոսի թագաւորութիւնը, որ այդ միջոցին նոր է սկսել դարգանալ ու զօրեղանալ:

Նկար 8. Միհրդատ

Այդ թագաւորութիւնը տարածւում էր Սև ծով հարաւային ու արևելեան ափերում, իր սահմանները մէջ առնելով նաև Կողքիսը, Կովկասի մի մասն ու Փոքր Հայքը:

Այդ երկրի թագաւորն էր Միհրդատ Եւպատորը:

բ մի շատ խելօք, հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր:

Միհրդատը շատ տարիներ գործ ունենալով արևելտեան ազգերի հետ. ուսումնասիրել էր նրանց թէ՛ սու և թէ՛ վատ կողմերը: Նա ծանօթ էր մի քանի լզուների, ինչպէս և շատ հմուտ էր պատերազմասան գործերում՝ թէ՛ ցամաքի և թէ՛ ծովի վրայ: Նրա պատերազմական նաւերը լողում էին Սև ծովի վրայ:

Հպարտ ու յանդուգն Միհրդատն էր, որ դուրս բեկել հզօր Հոռմի դէմ, կամենալով ինքը դառնալ ոգր Ասիայի տէրն ու իշխողը:

Պոնտական թագաւորի ու հոռմայեցիների միջև կաւած հէնց այդ կռիւների ժամանակ Մեծն Տրգրանը Հայաստանի թագաւոր է դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆԻԾ ԱՌԱՋ

Տրգրանից առաջ գոյութիւն ունեցող Հայաստանի երեք թագաւորութիւններն էլ բոլորովին անկախ էին: Փոքր Հայքն իր առանձին թագաւորը չունէր և իացրւած էր հարևան Պոնտոսի թագաւորութեանը: Եծ Հայքը՝ պարթևական թագաւորի, իսկ Մոփաց շխարհը՝ Կապադովկիայի գերիշխանութեան տակ էին և նրանց հարկատու:

Մեծն Տրգրանը մի խելօք, բայց և շատ հպարտ, առասէր ու պատերազմասէր մարդ էր:

Իր հօրից Մեծ Հայքի գահը ժառանգելուն էս (95 թ. Գ. ա.), նրա առաջին միտքն է նսում Մոփաց աշխարհը միացնել իր թագաւորութեանը և այդպիսով ստեղծել մի զօրաւոր հայական տէրութիւն:

Այդ ժամանակ Կապադովկիան, Միհրդատի մղած

պատերազմների պատճառով, շատ թուլացած էր: Նա անկարող էր պաշտպանութիւն ցոյց տալ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող Մոփաց աշխարհին: Մեծն Տիգրանը շատ հեշտութեամբ նւաճում է նրան և իր երկրին միացնում (96. Թէ 33 Թ. Բ. ծ. առ.):

Տիգրանի և Միհրդատի դաշնակցութիւնը

Մեծն Տիգրանի յաջողութիւնն ու զօրեղանալը տեսնելով, Միհրդատը մտածում է դաշն կապել հայոց թագաւորի հետ ու միացած ոյժերով շարունակել հռոմայեցիների դէմ սկսած պատերազմը:

Այդ նպատակով Միհրդատը դեսպան է ուղարկում մեծն Տիգրանի մօտ, առաջարկելով միևնոյն ժամանակ իր Կլէոպատրա աղջկանը հայոց երիտասարդ թագաւորին կնութեան:

Տիգրանը խորհում է, որ եթէ Պոնտոսի զօրեղ թագաւորին աջակից ունենայ, կարող է աւելի ընդարձակել իր երկրի սահմանները և շատ աւելի գրաւոր տէրութեան թագաւոր դառնալ:

Նա խիստ ցանկութիւն ունէր Չախշախել բոլոր այն մանր տէրութիւնները (Եդեսիան, Կորդուաց Աշխարհը, Մեդիական Ատրպատականը և ուրիշները) որոնցով շրջապատւած էր Հայաստանը:

Միհրդատն ուրախութեամբ խոստանում է Տիգրանին աջակցել իր այդ ցանկութիւններն իրագործելու, միայն թէ նա էլ իրան օգնէր հռոմայեցիների զօրութիւնը Չախշախելու:

Տիգրանն ու Միհրդատը համաձայնութեան գալով պայմանաւորւում են, որ Հռոմի դէմ իրանց

մղելիք պատերազմներում նւաճած բոլոր երկիրները Միհրդատին պիտի պատկանեն, իսկ ձեռք բերւած ւաւարը, գերիներն ու հարստութիւնները պիտի բաժին հասնեն Տիգրանին:

Այսպիսի պայմանով Մեծն Տիգրանը միայն իր քանձարանը հարստացնելու մասին չէր մտածում: Նրա ցանկութիւնն էր արեւմտեան երկիրների աւելի լուսաւոր ժողովուրդներին — յոյներին, հրէաներին, ասորիներին և ուրիշներին, գաղթեցնել Հայաստան, որպէս զի խտայնի նրա բնակչութիւնը և զարկ տայ երկրի և ժողովուրդի առաջադիմութեանը:

— X —

Տիգրանի եւ Միհրդատի առաջին ընդհարումները հոռմայեցիների հետ

Պայմանագիրը կնքելուն պէս, դաշնակիցները յարձակւում են Կապադովկիայի ու Պաֆլագոնիայի վրայ և տիրում այդ երկիրներին: Երկու երկիրներն էլ այդ ժամանակ Հռոմի գերիշխանութեան տակ էին: Դրանց գահաժառանգները սարսափած գիմում են հռոմայեցիներին և նրանցից պաշտպանութիւն են դրում:

Հռոմի Ծերակոյտը*) հրամայում է Կիլիկիայի հիւպատոս Սիլլային՝ մաքրել երկու երկիրներն էլ «բարբարոս» (կիսավայրենի) թշնամիներից և գահաժառանգ Արիոբարզանին հաստատել Կապադովկիայի թառու որ:

Ն իր փոքրաթիւ զօրքով յարձակւում է

*) Հռոմում այդ ժամանակ թագաւորներ չկային. երկիրը կառավարում էր ժողովրդից ընտրած ներկայացուցիչների ժողովը, որ կոչւում էր Ծերակոյտ:

դաշնակից զօրքերի վրայ, մեծ ջարդ է տալիս նրանց և Արիորարգանին հաստատում իր հայրենական գահի վրայ (92 թ է 91 թ. Ք. ծ. ա.):

Դրանից յետոյ Միլլան շտապով վերադառնում է Հռոմ, ուր այդ ժամանակ ներքին խիստ երկպառակութիւններ կային:

Միհրդատն ու Տիգրանը կրած պարտութիւնից չեն յուսահատուում: Միլլայի հեռանալուց յետոյ, նրանք շտապով պատրաստութիւններ են տեսնում պատերազմական նոր գործողութիւններ սկսելու համար:

Այս անգամ Տիգրանը, սակայն, հաւատարիմ չէ մնում իր աներոջ հետ կապած դաշինքին: Պատերազմների ամբողջ ծանրութիւնը Միհրդատի վրայ է ընկնում, որովհետև Տիգրանին շատ աւելի զբաղեցնում էր իր սահմանակից փոքր երկիրները գրաւելու միտքը, քան հօգը Հռոմի դէմ պատերազմելը:

Մեծն Տիգրանի նաճումները Պարթեւաց երկրում

Տիգրանն ուզում է ամենից առաջ Պարթեւների գերիշխանութիւնից ազատել: Նա օգուտ քաղելով պարթեւական ներքին խռովութիւններից՝ յարձակում է նրանց վրայ:

Ամեն ինչ ճանապարհին քարուքանդ անելով, Տիգրանը գնում հասնում է մինչև պարթեւական թագաւորանիստ քաղաքները: Պարթեւները մեծ պարտութիւն են կրում և ստիպւում հայերին վերադարձնել այն 70 գաւառները, որ նւաճել էին Տիգրանի գահ բարձրանալուց առաջ:

Բացի դրանից, նրանք պարտաւորւում են Տիգրանին զիջել Միջագետքի հիւսիսային երկու խիստ

արգաւանդ նահանգները, ինչպէս և հիւսիս-արևելեան
այն բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, որոնք մինչև այդ
ժամանակ պարթևների պաշտպանութեան տակ էին:

Նկար 6. Մեծն Տիգրան:

Այս փայլուն յաղթութիւններից յետոյ, Մեծն
Տիգրանն իր զօրքով մտնում է Միդիա (Մարաստան)

և գնում հասնում մինչև Եկբատանի (Համադան) գրու-
ներն ու այրում թագաւորի պալատը։)

Այսպիսով հայոց թագաւորը հետզհետէ նւաճում է իր բոլոր հարեան երկիրները—Աղւանից աշխարհը, Ատրպատականը, Մարաստանը, Կորդւաց աշխարհը և Վրաստանը։

Այդ երկիրների բոլոր թագաւորները ընդունում են հայոց թագաւորի գերիշխանութիւնը և նրա հարկատուներն են դառնում։ Նրանք պարտաւորւում են Մեծն Տիգրանին խաղաղ ժամանակ մի որոշ հարկ վրձարել, իսկ պատերազմի դէպքում զօրք և բանւորներ տալ։

Այդ ժամանակից Մեծն Տիգրանը ձեռք է բերում «Թագաւորների Թագաւոր» տիտղոսը, որ մինչ այդ ժամանակ պարթևաց թագաւորներն էին կրում։

Տիգրանի նաճումները հոռւէական երկիրներում

Հայաստանի սահմանները հիւսիսի և արևելքի կողմերից կատարելապէս ապահովելուց յետոյ, «Արքայից Արքան» մտածում է Եփրատ գետի արևմուտեան կողմի երկիրներն էլ նւաճել։

(Եդեսիայի ու նրա հարեան երկիրների զբաւումով Տիգրանն արդէն տէր էր դառել այն մեծ ճանապարհին, որ տանում էր Ասորիք (Սիրիա)։

Նա բազմաթիւ զօրքով մտնում է այդ երկիրը և համարեա թէ առանց պատերազմի տիրում նրան (63 թ. Ք. ծ. ա.)։

Ասորոց երկրին տիրանալուց յետոյ, Մեծն Տիգրանն արշաւում է Կիլիկիա, կործանում է նրա մի

քանի քաղաքները և նրանց բնակիչներին գերելով՝ տեղափոխում է Հայաստան։

Այդտեղից հայոց թագաւորը, Միհրդատի զբոյժմամբ՝ յարձակւում է Կապադոկիայի վրայ և գրաւում Մաժակ (Կեսարիա) մայրաքաղաքը։ Այդ, ինչպէս նաև տասնևեկ յունական այլ քաղաքների բնակիչներին՝ ընդամենը 300,000 հոգի, Տիգրանը տեղափոխել է տալիս Հայաստան։ Նա մեծ մասամբ բնակեցնում է զրանց իր նոր մայրաքաղաքում—Տիգրանակերտում։

Այս բոլոր նւաճումները աւելի ու աւելի են զբոյժում Տիգրանի փառասիրութիւնը։ Նա մտածում է իր աներոջ՝ Միհրդատի հետ ամբողջ Արևելքի տէրը դառնալ։ Նա գնում ու նւաճում է հարուստ Փիւնիկիան, իսկ այնտեղից էլ իր արշաւանքն ուղղում է Պալեստինի վրայ։

Սակայն, զեռ բոլորովին չբավարարած այդ երկրի նւաճումը, նա յանկարծ լուր է ստանում, որ հռոմէական զօրքը մտել է Հայաստան, ուստի շտապում է վերադառնալ իր երկիրը։

Տիգրանի առաջին պատերազմը հռոմայեցիների դէմ

Երբ Տիգրանն իր երկրի սահմաններն էր ընդարձակում, Միհրդատն էլ հռոմայեցիների դէմ էր պատերազմում։ Վերջինս մի քանի փառաւոր յաղթութիւններ տանելուց յետոյ, թէև կրկին չարաչար յաղթւել էր, բայց չէր յուսահատւել։ Նա կարճ ժամանակից յետոյ նորից գլուխ էր բարձրացրել ու սպառնական դաբձել հռոմայեցիների համար։ Վերջին անգամ հռո-

մայեցիք իրանց Լուկուլլոս զօրավարին էին ուղարկել անհանգիստ Միհրդատի դէմ:

Լուկուլլոսը թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ, Միհրդատի բանակը կատարելապէս շարդելով և ցիր ու ցան անելով գրաւել էր Պոնտոսի բոլոր քաղաքները: Հոռմէտիան զօրքերից հալածելով, Միհրդատը փախաւ իր փեսայի մօտ: Հպարտ Տիգրանն այդ խայտառակ պարտութեան համար խիստ բարկացած լինելով, չէր ցանկացել մինչև անգամ Միհրդատի երեսը տեսնել, այլ հրամայել էր նրան՝ զնալ Հայաստանի մի հեռաւոր տեղում ապրել:

Այդ ժամանակ Լուկուլլոսը իր Ապպիոս զօրավարին ուղարկում է Տիգրանի մօտ և պահանջում յանձնել Միհրդատին:

Ամբողջ 25 տարի շարունակ խոնարհութիւն տեսած գոռոզ Տիգրանը սաստիկ զայրանում է հոռմայեցու այդ յանդուգն պահանջից և համարձակ խօսակցութիւնից: Նա ոչ միայն մերժում է Միհրդատին յանձնել, այլ և պատրաստականութիւն է յայտնում հոռմայեցիների դէմ պատերազմելու:

Բայց հէնց որ Լուկուլլոսի դեսպանը հեռանում է, հայոց թագաւորը մտատանջութեան մէջ է ընկնում: Նա իր մօտ է հրաւիրում Միհրդատին, մեծ պատուով ընդունում է նրան և խորհուրդ անում, թէ ինչ կերպ պատերազմել հոռմայեցիների հետ:

Մեծն Տիգրանը 10,000 հեծելազօրք է յանձնում Միհրդատին, որ նա գնայ իր երկիրը յետ նւաճի: Իսկ ինքն իր թագաւորութեան մէջ գտնւած բազմացեղ ժողովուրդներից մի անագին բանակ հաւաքելով՝ պատրաստում է մի սոսկալի հարւած հասցնել հոռմայեցիներին:

Այդ իմանալով Լուկուլլոսը՝ առանց ժամանակ

կորցնելու, արշաւում է ուղղակի Տիգրանակերտի վրայ։
Մեծն Տիգրանի համար Լուկուլլոսի այդ արշա-
ւանքը բոլորովին անսպասելի էր։ Նրբ նրան լուր են
բերում, թէ հռոմէական զօրքը Հայաստան է մտել,
նա բարկութիւնից լրաբերին գլխատել է տալիս։

Յետոյ նա իր ամենասիրելի զօրապետ Միտրո-
բարզանին 3000 ձիաւոր և բազմաթիւ հետևակ զօրք
է յանձնում ու հրամայում, որ գնայ Լուկուլլոսին
Պենդանի կամ մեռած բերի։ Բայց Միտրոբարզանը
յաղթւում և սպանւում է կռիւ դաշտում. իսկ Լու-
կալլոսը գնում, պաշարում է Տիգրանակերտը։

Տիգրանը լուր է ուղարկում Միհրդատին, որ օգ-
նութեան հասնի, սակայն նա ուշանում է։

Միհրդատը, երկար ժամանակ հռոմայեցիների
հետ պատերազմած լինելով, փորձով գիտէր, որ նը-
բանց հետ բացարձակ ճակատամարտի դուրս գալը
վտանգաւոր է. այդ պատճառով էլ նա դիտմամբ ու-
շանում է Տիգրանին օգնութեան գալու, որպէս զի նա
սիրտ առած ճակատամարտի դուրս չըգայ Լուկուլլոսի
դէմ։ Նա լուր է ուղարկում Տիգրանին, թէ պէտք
է աշխատել հռոմէական բանակի կերակուրը կտրել
ու նրան սովի մատնել. սակայն Տիգրանը չէ լսում
փորձւած Միհրդատի խորհրդին։ Նա իր 280 հա-
զար խառնիճադանճ զօրքին վստահացած՝ գուրս է
գալիս հռոմայեցիների դէմ (69 թ. Ք. ծ. ա. ամառը)։

Ամենից առաջ Տիգրանը մտածում է իր կանա-
նոցն ու գանձերը փրկել։ 6000 ձիաւորներ ճեղքում
են հռոմայեցիների բանակը, մտնում են պա-
շարւած Տիգրանակերտը և ազատում թագաւորի կա-
նանոցն ու գանձերի մի մասը։

Լուկուլլոսը վճռում է թոյլ չըտալ Տիգրանի մեծ
բանակին մօտենալու քաղաքին։ Նա իր զօրքի մի մա-

սը թողնում է Տիգրանակերտի պաշարումը շարունակելու, իսկ միև մասը հետն առած գնում է Տիգրանի առաջը կտրելու:

Մեծն Տիգրանը Լուկուլլոսի փոքրաթիւ բանակը նկատելով, արհամարհանքով բացականչում է. «Այս օտարականները եթէ դեսպանութեամբ են իմ մօտ գալիս, չափազանց շատուոր են, իսկ եթէ պատերազմելու՝ շատ փոքրաթիւ են»:

Լուկուլլոսի թէև փոքրաթիւ, բայց լաւ վարժած բանակը մէկ օրեայ մէջ, սակայն, սոսկալի շարդ է տալիս հայոց թագաւորի բանակին, որը թէև բազմաթիւ, բայց ծանրաշարժ էր և բացի այդ՝ կանոնաւոր պատերազմների էլ անվարժ էր: Այդ ահաւոր բանակի մի մասը շարդւում, իսկ մնացածն էլ շփոթեալ փախուստի է դիմում: Փախչում է նոյնպէս Տիգրանը, իսկ Լուկուլլոս վերադառնում է և պաշարում Տիգրանակերտը:

Տիգրանակերտի բնակիչներին, որոնց հայոց թագաւորը բռնութեամբ էր տեղափոխել, Լուկուլլոսը խոստանում է թոյլ տալ իրանց հայրենիքը վերադառնալ: Նրանք էլ ուրախութեամբ քաղաքի դռները բաց են անում և անձնատուր լինում:

Լուկուլլոսի յաղթական զօրքը գրաւում է և կողոպտում քաղաքը, ինչպէս և թագաւորական գանձերը (69 թ. Ք. ծ. ա.):

Տիգրանի երկրորդ պատերազմը

Տիգրանակերտի մօտ չարաչար յաղթւելուց յետոյ, հայոց թագաւորը գնում է իր միև մայրաքաղաքը՝ Արտաշատ: Նա սկսում է այնտեղ նոր բանակ կազմել: Առաջին պատերազմից խրատեալ, նա աշխատում է

այս անգամ իր զօրքն աւելի լաւ կրթել ու կանոնաորել:

Լուկուլոս^{ոս} իր զօրքով հետևում է նրան:

Մեծն Տիգրանը առանց սպասելու, որ հռոմայեփք գան և պաշարեն իր անառիկ մայրաքաղաքը, զօրքն սռած գնում է Լուկուլլոսի առաջը կտրելու: Չորս յրևայ ճանապարհի վրայ թշնամի բանակները միմեանց րն հանդիպում և սկսում է երկրորդ արիւնահեղ ճալատամարտը:

Կուլի սկզբում յազթութիւնը հայերի կողմն էր րկուում: Լուկուլլոսը կարծում է, թէ ինքն այլևս կոսած է: Բայց նա, առանց շփոթւելու, հրամայում է ր հեծելագօրքին գրոհ տալ հայերի վրայ: Կուլը տասնում է և վերջում հայերը դարձեալ յաղթւում են ու փախուստի դիմում: Տիգրանն էլ փախչում ու իսկուում է Արտաշատում (68 թ. սեպտ. Բ. ծ. ա.):

Այս երկրորդ պատերազմում շատ հայ ազնւաններ գերի են ընկնում հռոմայեցիների ձեռքը:

Այնուհետև Լուկուլլոսը գնում պաշարում է Արաշատը, բայց Հայաստանի վաղահաս ցրտերը սասփիկ նեղում են նրա զօրքերին, որոնք սկսում են որտնջալ և Լուկուլլոսից պահանջել, որ յետ դառնան:

Լուկուլլոսը ճարը կտրած յետ է նահանջում: Նա անցնում է Տաւրոսի լեռները և մտնում Միջագետք ու պաշարում Մծբին քաղաքը, որի կառավարիչն էր Տիգրանի եղբայր Գոռը:

Այդ քաղաքը մի յոյն ճարտարապետի ձեռքով շատ լաւ ամրացւած էր, այնպէս որ հռոմայեցիք երկար են չարչարւում, մինչև կարողանում են գրաւել (68 թ. ք. Բ. ծ. ա. աշնանը):

Մինչ Լուկուլլոսը Մծբինումն էր գտնւում, Տիգրանն ու Միհրդատը, նոր ոյժեր հաւաքած, սկսում

են յարձակողական դիրք բռնել: Նրանք երբեմն առանձին-առանձին, երբեմն էլ միացած ոյժերով յարձակուում են Լուկուլլոսի ղանազան երկիրներում թողած հռոմայեցի զորամասերի վրայ: Ամեն տեղ մեծ ջարդ են տալիս նրանց և նորից տիրում բոլոր այն երկիրներին, որոնց տիրել էին հռոմայեցիները (67 թ. գարնանը Ք. ծ. ա.):

Այդ միջոցին Լուկուլլոսը կատարեալ անգործութեան էր մատնւած: Նրա զօրքը ապստամբւել էր և այլևս չէր հնազանդուում, ասելով, որ զինւորական ծառայութեան 20 տարին արդէն լրացած է և կամենում են իրանց տները վերադառնալ:

«Բարբարոս» թագաւորների անսպասելի յաջողութիւններն ու հռոմէական լեգէոնների ձախորդութիւնները մեծ շփոթութիւն էին գցել Հռոմի Յերակոյտում: Այնտեղ որոշում են յետ կանչել Լուկուլլոսին և նրա փոխարէն ուղարկել երիտասարդ Պոմպէոս զօրավարին:

Միհրդատի վերջնական պարտութիւնը եւ վահր

Պոմպէոսի Փոքր Ասիա եկած ժամանակ, Լուկուլլոսի գրաւած երկիրներից համարեա թէ ոչ մի թիզ հող այլևս չէր մնացել հռոմայեցիների ձեռքում: Միհրդատն ու Տիգրանը այդ բոլորը յետ էին նւաճել և Պոմպէոսն ստիպւած էր ամեն բան սկսել նորից: Իբր բանակը կարգի բերելուն պէս, նա յարձակուում է Միհրդատի վրայ, ժամանակ չըտալով, որ նա ու Տիգրանը միանան իրար հետ:

Միհրդատը նորից յաղթւում և հռոմէական զօրքերից հալածւած, երկրորդ անգամ փախչում է Տիգրանի մօտ: Բայց այս անգամ Տիգրանը նրան ոչ

իհայն չէ ընգունում, այլ և մի մեծ գումար է խոսանում այն մարգուն, ով Միհրդատին կրսպանի և րա գլուխը կրբերի:

Այդ ժամանակ Մեծն Տիգրանի որդին, նոյնպէս իգրան անունով, դաւադրութիւն էր սարքել հօր էմ; Հայաստանի գահին օր առաջ տիրանալու նպատակով: Մեծն Տիգրանը կասկածում էր, թէ Միհրդատն է իր որդուն դաւադրութեան դրդողը:

Ծերացած ու վիրաւոր Միհրդատը, Պոմպէոսից պաճեւելով, իր գանձերի մի մասը հետն առած՝ փախում է և գնում Սե Ծովի հիւսիս-արեւմտեան կողերը ու մի անառիկ բերդաքաղաքում պատսպարում: յգտեղ նա սկսում է նոր զօրք հաւաքել, որ ցամաքի կողմից յարձակւի բուն հռոմէական երկրի վրայ հէնց այնտեղ շարունակի պատերազմը:

Այդ ժամանակ Միհրդատի Փառնակ որդին արստամբում է հօր դէմ, պաշարում է նրա բնակարանը և կամենում է սպանել նրան:

Միհրդատը տեսնելով, որ այլևս փրկութիւն չըրայ, անձնասպանութեամբ վերջ է տալիս իր փոթորից կեանքին (63 թ. Ք. ծ. ա.):

Մեծն Տիգրանի վերջնական պարտութիւնը

Մինչ Պոմպէոս Միհրդատին հալածելով էր ըզողւած, հայոց թագաւորը ստիպւած էր իր դաւան որդու հետ գործ ունենալ:

Մեծն Տիգրանի կապաղովկիայում եղած ժամանակ, նրա որդին մի քանի իշխանների հետ միասին՝ ապստամբել էր իր հօր դէմ:

Ապստամբութեան լուրն ստանալուն պէս, Մեծն

Տիգրանը վերադառնում է Հայաստան և մի լաւ ջարդ տալիս ապստամբներին:

Երիտասարդ Տիգրանը փախչում է իր աներոջ պարթևաց թագաւորի մօտ: Նա պարթևներէջ գօրք է վերցնում, մտնում Հայաստան և գնում պաշարում է Արտաշատ քաղաքը: Մեծն Տիգրանը ստիպւում է փախչել լեռները և յետոյ մեծ գօրք հաւաքելով՝ յարձակւում է իր որդու վրայ: Ապստամ

Նկար 7. Պոմպէոս:

որգին նորից մի լաւ ջարդ է կրում ու փախչում: Այս անգամ նա ուզում է գնալ իր պապի՝ Միհրդատի մօտ՝ նրանից օգնութիւն խնդրելու. բայց ճանապարհին լսում է, որ Միհրդատը յաղթել է հռոմայեցիներէջ, ուստի գնում է ուղղակի Պոմպէոսի մօտ: Դաւաճան թագաժառանգը հռոմէական գօրապետին պատրաստակամութիւն է յայտնում, Հայաստանի

անմատչելի ճանապարհները ցոյց տալ, եթէ միայն օր գահը իրան կը տրւի:

Պոմպէոսը երիտասարդ Տիգրանի առաջնորդութեամբ մտնում է Հայաստան և սկսում միմեանց տեղից նւաճել բոլոր բերդերն ու ամրոցները:

Այդպէս առաջ խաղալով, Պոմպէոսն իր զօրքով ասնում է Արտաշատ քաղաքը և պաշարում ծերունի Կղզրանին:

Հարագատ որդու դաւաճանութիւնից յուսահատած, Մեծն Տիգրանը որոշում է անձնատուր լինել, և ստի անձամբ գնում է Պոմպէոսի մօտ ու նրա տների տակ դնում իր արքայական թագը:

Քաղցրաբարոյ Պոմպէոսը, ալեզարդ թագաւորի այդպիսի խոնարհութիւնից սաստիկ զգացւած, իսկոյն թագը վերցնում, նրա գլխին է դնում, և նստեցնելով իր կողքին՝ սկսում է մխիթարել նրան: «Դու չ միայն թագաւորութիւնդ չես կորցրել, — ասում է Պոմպէոսը Մեծն Տիգրանին, — այլ և այսուհետև հզօր ոտմի բարեկամը պիտի համարւես»:

Տիգրանի դաւաճան որդին, որ այդ ժամանակ Պոմպէոսի մօտ էր, մինչև իսկ ոտքի չէ կանգնում ծերունի հօր առաջ: Նա հրաժարւում է նոյնիսկ մասակցել այն հացկերոյթին, որ Պոմպէոսը տալիս է իր քառու հայոց թագաւորի:

Պոմպէոսը սաստիկ զզւանք է զգում դաւաճան որդու այդպիսի վարմունքից:

Նա Հայաստանի թագաւորութիւնը նորից Մեծն Կղզրանին է յանձնում, յետ առնելով միայն այն քրկիրները, ու Տիգրանը գրաւել էր իր թագաւորութեան օրով: Այդպիսով հայոց թագաւորին մնում էր թե՛ Հայքն ու Հայկական Միջագետքը:

Բացի դրանից, Մեծն Տիգրանը պարտաւորւում

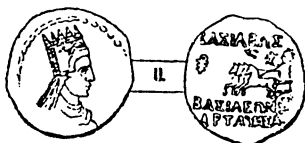
է հռոմայեցիներին վճարել պատերազմական ծախքերը՝ մօտ 6000 տաղանտ (9 միլիօն ըուբլի):

Պոմպէոսը երիտասարդ Տիգրանին էլ տալիս է Մոփաց աշխարհը՝ իբրև վարձատրութիւն իր մատուցած դաւաճան ծառայութիւնների: Նա պայման է դնում, սակայն, որ այդ երկրում եղած գանձերը Մեծն Տիգրանին յանձնեն, որպէսզի նա հնարաւորութիւն ունենայ 6000 տաղանտի խոշոր գումարը հռոմայեցիներին վճարել:

Իսլանդացի պատմագիր Յոսեփ Կրիստիանսոնը իր «Նորվեգիայի պատմութիւն» գրքում գրում է, որ Պոմպէոսի զէնքերը զայրացած շղթայում է նրան և պահում իր մօտ:

Երբ պարթևաց թագաւորը լսում է այդ, միջամտում է իր փեսի համար ու մեծ փրկանք է խնայում. սակայն հռոմայեցի զօրավարը նրան պատասխանում է, թէ՛ «որդու վրայ հայրը աւելի մեծ իրաւունքներ ունի՝ քան աները»:

Այս փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Պոմպէոսը վերադառնում է Հռոմ, իր հետ տանելով շրջաթայակապ թագաւորացն Տիգրանին և նրա կնոջն աղջիկներին (64 թ. Ք. ծ. ա.):

Նկար 8. Արտաւազդի դրամը

Իրանից յետոյ Մեծն Տիգրանն ապրում է դէպքի 8 տարի: Նա մեռնում է 56 թւականին Քրիստոսի ծնունդից առաջ, թողնելով Հայաստանի գահը գրագէտ ու բանաստեղծ Արտաւազդ որդուն:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծն Տիգրանը շարունակ պատերազմներ մղեւ հետ, միաժամանակ շատ մեծ հող էր տանում այաստանի բարեկարգութեան մասին:

Հայաստանը թէև բնական շատ հարստութիւններ ւնէր, բայց հայ ժողովուրդը դեռ շատ յետ էր մնաել հարևան ազգերից և Հայաստանում շատ քիչ էին արգացած արհեստները, վաճառականութիւնն ու ճարարապետութիւնը:

Հայաստանի ամենալաւ քաղաքներն ու նրանց մէջ լած տաճարները, ինչպէս նաև թագաւորական հոյասպ պալատները շինուում էին օտարազգի ճարտարաետների ու վարպետների ձեռքով: Այսպէս ամենահռոյկ ու գեղեցիկ Արտաշատ մայրաքաղաքը շինւել Մարաքսի ափին, օտարազգի յայտնի զօրավար Աննիւլի ծրարդով և յոյն ճարտարապետների ղեկավարութեամբ:

Մեծն Տիգրանը՝ հէնց այդ յետամնաց դրութիւնց իր երկիրը դուրս բերելու նպատակով էլ՝ բազաթիւ ժողովուրդներ էր գաղթեցնում Հայաստան:

Այդ գաղթականներին նա առատ հող էր նււում և շատ արտօնութիւններ տալիս, որպէսզի նրանց միջոցով Հայաստանը մշակւի, շէնանայ և լուրւորւի:

Հայոց թագաւորը մեծ նշանակութիւն էր տամանաւանգ յոյն, ասորի և հրէայ գաղթականներ, որոնք այն ժամանակւայ ամենալուսաւոր և զարոցած ազգերն էին:

Նա անապատներում թափառող վրանաբնակ շատ արարներ էլ բնակեցնելով Հայկական Միջագետքում ստիպել էր նստակեաց կեանք վարել: Արարները մեծ մասամբ վաճառականութեամբ էին պարապում:

Մեծն Տիգրանը մեծ արժէք տալով յունական կրթութեանը, յոյն ուսուցիչներ էր բերել տւել իր գաւազներին կրթելու համար: Նա նոյնը պահանջու էր անել և ազնւականներից:

Այդ կրթութեան շնորհով Տիգրանի Արտաւազ որդին լաւ գրագէտ և բանաստեղծ էր դառել: Պատմում են, որ նա յունարէն լեզուով թատերգութիւններ և ուրիշ շարադրութիւններ է գրել:

Հայոց թագաւորը մինչև իսկ յոյն դերասաններ էր հրաւիրել, որոնք արքունական պալատում ներկայացուցներ էին տալիս:

Տիգրանակերտ քաղաքը

Մեծն Տիգրանի փայլուն գործերից մէկը պիտի համարել Տիգրանակերտի շինութիւնը: Այդ քաղաք էլ յոյն ճարտարապետների և օտարագգի վարպետների ձեռքով էր շինւել:

Երբ Տիգրանը սկսում է Հայաստանի հարաւորում տեան երկիրները նւաճել, ուզում է, որ իր մայրաքաղաքը այդ երկիրներին աւելի մօտ և իր ընդարձակ թագաւորութեան կենտրոնում լինի: Այդ նպատակով էլ նա Տիգրիս գետի վրայ մի նոր քաղաք է հիմնում, որ իր անունով Տիգրանակերտ է կոչւում:

Տիգրանակերտն իր ահռելի մեծութեամբ յիշատակում էր Բաբելոնի և Ասորեստանի նախկին վերջապահ քաղաքները: Նա շրջապատւած էր 50 կա-

գուն ըարձրութեան աղիւսէ պարիսպներով, որոնք այնչափ հաստ էին, որ նրանց մէջ կարելի էր լինում ձիերի համար ախոռներ տեղաւորել:

Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր ու հարուստ. նա զարբարւած էր ամեն տեսակ շքեղ շինութիւններով ու քանդակներով: Քաղաքի մէջտեղում շինւած էր բերքը, իսկ պարիսպներից դուրս՝ թագաւորական պատար: Այս վերջինը շրջապատւած էր շքեղ պարտէզներով, արհեստական անտառներով և ընդարձակ աւազաններով:

Տիգրանը առաջնակարգ հայ ազնւականներին տիպել էր իրանց ընտանիքով տեղափոխւել նոր Քայրաքաղաքը՝ սպառնալով հակառակ դէպքում զրանել նրանց բոլոր կալւածները:

Տիգրանակերտի բնակիչների մեծ մասը օտաւազգի գաղթականներն էին կազմում, որոնք մեծ սրտօնութիւններ էին վայելում:

Ընդամենը 25 տարւայ ընթացքում Հայաստանի որ մայրաքաղաքի բնակիչների թիւը հասել էր 100,000-ի:

Տիգրանակերտի բնակիչները, մանաւանդ ազնւական և հարուստ դասը, չափազանց փարթամ լեանք էին վարում: Այդ բանում նրանք կարծես թէ իրցում էին իրար հետ:

Ուզելով միմեանց գերազանցել, բնակիչները սելի ու աւելի էին զարդարում Տիգրանակերտը իրանց գեղեցիկ ու շքեղ ապարանքներով, պալատներով և այլ հոյակապ շէնքերով:

Այդ վիթխարի և փառաւոր քաղաքից այժմ ոչ մի հետք չէ մնացել: Նա դեռ Մեծն Տիգրանի կենսութեան ժամանակ կիսաւեր էր եղել հոռմայեթիւների ձեռքով:

Մեծն Տիգրանի անձնական կեանքը

Տիգրանակերտում ամենից շքեղ ու ամենից փարթամ կեանք էր վարում հէնց ինքը՝ Արքայից-Արքան:

Մեծն Տիգրանն իր վարք ու բարքով չափազանց նման էր իրանից առաջ եղած՝ ցոփ ու շռայլ կեանք վարող բռնակալ արևելեան թագաւորներին: Նրա շռայլութեանն ու փառասիրութեանը չափ ու սահման չը կար:

Տիգրանն իր տարած յաղթութիւններով այն աստիճան էր գոռոզացել, որ ստիպել էր գահընկէտ արած թագաւորներին և իշխաններին իր մօտ պալատական ծառաների պաշտօն վարել: Դրանցից չորս հոգի պարտաւոր էին միշտ «Արքայից Արքայի» մօտ մնալ՝ իբրև թիկնապահներ:

Երբ նա ձիով ճանապարհ էր գնում, այդ թագաւորացն թիկնապահները պէտք է ոտքով վազէին նրա առջևից. իսկ երբ Տիգրանը գահի վրայ էր նրստած լինում, նրանք ձեռները կրծքերին խաչաձգրած՝ կանգնում էին նրա առաջ:

Նա պահանջում էր ժողովրդից, որ իրան աստուծու տեղ ընդունեն և աստծուն վայել փառաբանութիւններ անեն:

Իր խիստ ու դոռոզ բնաւորութեամբ, Տիգրանն ոչ միայն հակաճառութիւն չէր սիրում, այլ և բարկանում էր, երբ նրան մի որ և է անախորժ լալ էին հաղորդում: Շատ անգամ այդպիսի լուր հաղորդողներին նա գլխատել էր տալիս:

Այդպիսի բնաւորութեան պատճառով, հայր թագաւորը համարեա թէ ոչ մի անկեղծ և մտերիմ բա

բեկամ չունէր: Պալատականներն ու իշխանները նրան չէին սիրում, այլ աշխատում էին ամեն կերպ շողորթել՝ հաճելի լինելու համար: Նրան չէին սիրում նոյնիսկ իր հարազատ զաւակները, որոնցից մէկը՝ Ինչպէս տեսանք, դաւաճանեց և պատճառ եղաւ իր վերջնական գժբախտութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ · ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Հայաստանը Մեծն Տիգրանից յետոյ, այլևս չէ կարողանում այնպիսի զօրութեան ու մեծութեան խանել, ինչպիսին ունեցել էր նրա օրով:

Նա մնում է մի թոյլ ու տկար տէրութիւն՝ երկու զօրաւոր հարևանների միջև: Այդ հզօր հարևաններն էին՝ մի կողմից հռոմէական կայսրութիւնը, իսկ մի կողմից՝ պարթևական տէրութիւնը:

Դրանցից ամեն մէկը ձգտում է իր գերիշխանութեան տակ պահել Հայաստանը և իր ուզած թաւաւորին հաստատել նրա գահի վրայ: Հայաստանը մի կատարեալ կուսխնձոր է դառնում այդ երկու տէրութիւնների ձեռքում և նա միշտ հարկատու է մնում կամ մէկին և կամ միւսին:

Հայ թագաւորները անկարող լինելով իրանց հզօր հարևանների գերիշխանութիւնից ազատել, ամեն հնար գործ են դնում, որ գոնէ օտար լուծը թեթևացնեն: Այսպէս՝ երբ պարթևներն են սկսում չափից դուրս նեղել հայերին, նրանք դիմում են հռոմայեցիների օգնութեան և նրանց միջոցով աշխատում թեթևացնել իրանց վիճակը. իսկ երբ հռոմայեցիների լուծն է չափից դուրս ծանրանում, հայ թագաւորները պարթևների օգնութեանն են գիմում:

Սակայն պէտք է ասած, որ հայերը մինչև քրիս-

տոնէութիւն ընդունելը շատ աւելի բարեկամ էին պարթևներին, քան հռոմայեցիներին:

Շատ հին ժամանակից ի վեր հարևաններ լինելով, հայերն իրանց սովորութիւններով, նիստ ու կացով համարեա թէ չէին տարբերուում պարթևներից նրանք միևնոյն կրօնն էին դաւանում և շատ ազգակցական ու խնամիրական կապերով կապւած էին միմեանց հետ:

Բացի դրանից՝ Մեծն Տիգրանի սերունդը վերջա նալուց յետոյ, Հայաստանում միևնոյն պարթևական Արշակունեաց տոհմն էր թագաւորում: Թէ պարթևաց թէ Հայաստանի թագաւորները թէև Արշակունիներ էին կոչուում, սակայն երրորդ դարի վերջերում (Բ. ծ. յ.) մի քանի նշանաւոր դէպքեր են տեղի ունենում, որոնք շատ աւելի դժւարացնում են հայոց գործերը:

Պարսիկները, որ երկար ժամանակ պարթևներ հպատակներն էին, երրորդ դարում օգուտ քաղելով պարթևական արքունիքում տեղի ունեցած ներքին խռովութիւններից՝ ապստամբում են: Նրանք գահակէց են անում Արշակունիներին և պարթևական դինսի վրայ հաստատում պարսիկ Սասանեան տոհմը: Նրանից յետոյ հայ և հարևան թագաւորական տոհմերի ազդականութիւնը վերանում է և նրանց մի խիստ թշնամութիւն է առաջանում:

Մօտաւորապէս նոյն թւականներին քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօն է դառնում թէ հռոմէական կայսրութեան մէջ և թէ Հայաստանում, նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն է գործում հարևան յարաբերութիւնների վրայ:

ՀԱՅԵՐԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕՆԸ

Ա ս տ ւ ա ծ ն ե ր

Հայերը հնումը կուսպաշտական կրօն էին դաւանում: Նրանք ոչ թէ մէկ, այլ շատ աստուածներ էին ընդունում ու պաշտում:

Այդ աստուածներն էլ մի քանի աստիճանների էին բաժանուում. նրանց մէջ կային գլխաւորներն ու երկրորդականները: Բացի դրանից՝ կային արական և իգական սեռի աստուածներ:

Հայերի գլխաւոր աստուածը կոչւում է Արամազդ, որը երկնքի ու երկրի ստեղծողն էր համարւում: Արամազդը ամենակարող էր. նա էր մարդանց պարգևում աշխարհի բոլոր բարիքները:

Միւս բոլոր աստուածները Արամազդի որդիքն էին համարւում:

Արական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին Բախայէս Միհրը, որ արևի ու կրակի աստուածն էր, Վահագնը՝ որ քաջութեան և ուժի աստուածն էր:

Իգական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին Անահիտը՝ որ կանացի բոլոր առաքինութիւնների աղբիւրն ու հայ ազգի փառքն էր կազմում, Աստղիկը՝ քեղեցկութեան աստուածուհին էր:

Անահիտը ամենից շատ սիրւած ու պաշտւած աստուածուհին էր Հայաստանում: Նրա մասին այն արժիքը կար, թէ նա ոսկէ մարմնով է ծնւել: Այդ աստճառով էլ նրա արձանները մեծ մասամբ ոսկուց են շինում. նա կոչւում էր Ոսկեմայր:

- Շատ մեծ յարգանք էր վայելում նաև Վահագնը: Նրա մասին աշուղները բազմաթիւ երգեր էին յօրինել, որոնց մէջ գովում ու փառաբանում էին Վահագնի ծնունդը ծովից ու արևից, ինչպէս և նրա կատարած բազմաթիւ առասպելական քաջագործութիւնները:

Նկար 5. Անահիտ:

Քոյրը աստուածների անունով Հայաստանի գանազան տեղերում մեհեանիւներ—տաճարներ էին շինւած, որոնց մէջ զրւած էին նրանց արձանները: Այդ տեղերում տարւայ որոշ օրերին ժողովուրդը ուխտագնացութեան էր գնում և քուրմերի միջոցով զոհ մատուցանում:

Ուխտատետնի ներ

Ուխտագնացութեան կողմից շատ նշանաւոր էր Վանատուրի Դիք անունով տաճարը, որ նշանակում է Վանատուրի աստուածներ: Այդ տաճարը գտնւում էր Բագրեանդի (այժմ Ալաշկերտի) գաւառում, Բագրեան անունով գիւղում (Բագրեան նշանակում է աստուածների գիւղ): Այդ տաճարի տօնը տեղի էր ունենում օգոստոս 10-ին, որ հայկական տոմարի խոր տարին էր: Այդ տօնը կոչւում էր նաև ծաղիկների տօն կամ Վարդավառ, որ կայ մինչև այսօր էլ:

Ներկայումս Վանատուրի Դիք անունով տաճարի տեղ՝ գտնւում է Սուրբ Յովհաննէս անունով մի եկեղեցի, որ շինել է տւել Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Այժմեան հայկական վանքերի և ուխտատեղիների նման, կռապաշտական մեհեաններին կից շինւած էին ընդարձակ բնակարաններ ուխտաւորներին ընդունելու համար:

Ուխտատեղիները հին ժամանակներում, ինչպէս այսօր էլ, Հայաստանի շատ տեղերում վաճառանոցների դեր էլ էին կատարում: Մարդիկ զանազան կողմերից այդտեղ էին բերում իրանց ունեցած մթերքները կամ ապրանքները և առևտուր էին անում:

Ուխտատեղիները միևնոյն ժամանակ ընդհանուր զարճութեան ու զբօսանքի վայրեր էին: Ուխտաւորները այդ տեղերում երգում, նւագում, և այլն էին. ժողովրդական երգիչներն և աշուղները մրցութիւններ էին սարքում:

III

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԼՈՒՍԱԿՈՐԻՉ

Հայերը կռապաշտական կրօնը թողել և քրիստոնէութիւն են ընդունել սրանից մօտ 1600 տարի առաջ՝ Արշակունի Տրդատ թագաւորի օրով:

Հայ պատմիչները հետեւեալն են պատմում առ նշանաւոր դէպքի մասին:

Երբ Գարսից Սասանեան տոհմը հաստատուում պարթևական գահի վրայ, բնաջինջ է անում այդ երկրում թագաւորող Արշակունիների ցեղը:

Սասանեանները մտածում են Հայաստանում թագաւորող Արշակունիներին էլ ոչնչացնել, որպէս աշխատեղ էլ թագաւորեցնեն իրանց մարդկանց:

Այդ նպատակին հասնելու համար, Սասանեան Արտաշէր թագաւորը կաշառում է Անակ անունով մի զանազան իշխանի և նրա ձեռքով սպանել է տալիս հայ Արշակունի Սոսրով թագաւորին, իսկ նրա ամբողջ ընտանիքն էլ կոտորել է տալիս:

Այդ կոտորածից ազատուում են միայն Սոսրովի մանուկ որդին՝ Տրդատը և Սոսրովի դուստր աղջիկը: Տրդատին Արտաւազդ Մանդակունի նախարարը Հռոմ է փախցնում, իսկ Սոսրովի դուստրին՝ Օտա Ամատունի

տախարարը թագաւորական գանձերի հետ, տանում, ջահում է Անի ամրոցում:

Սոսրովին սպանող Անակին ու նրա ամբողջ ընտանիքին էլ հայ նախարարներն են կոտորում: Այդ նստանիքից կենդանի է մնում միայն Գրիգոր անու-
 րով մի երեխայ: Նրան ազատում է իր դայեակը, որ
 խախցնում ու տանում է Կեսարիա:

Կեսարիայում այդ ժամանակ քրիստոնէութիւնը
 աւաւական տարածւած էր: Գրիգորն այնտեղ մեծա-
 րում և դաստիարակում է քրիստոնէական ոգով:
 Նա ամուսնանում և ունենում է երկու զաւակ, Վրր-
 Քանէս և Արիստակէս անունով, որոնք նոյնպէս քրիս-
 տոնէական կրթութիւն են ստանում, այն ինչ՝ Հոռոմ
 խախցրած թագաժառանգ Տրդատը մեծանում ու
 կրթւում է կուսպաշտական ոգով, միևնոյն ժամանակ
 խարժելով զինւորական արւեստի մէջ: Նա հոռոմա-
 յեցոց մղած մի քանի պատերազմներին մասնակցում
 է մեծ անուն է հանում:

Հոռոմէական կայսրը կամենալով Հայաստանը
 պարսից տիրապետութիւնից ազատել և իր ազդեցու-
 թեանն ենթարկել, հայոց երիտասարդ թագաժառան-
 քին մեծ գրք է տալիս և ուղարկում Հայաստան:

Երբ Տրդատը Հայաստանի սահմաններին է հաս-
 նում, Արտաշիրի հալածանքներից Փոքր-Ասիա փա-
 խած հայ նախարարները գալիս ու հաւաքւում են
 իրանց թաչաւորի շուրջը:

Օտա Ամատունին դիմաւորում է. Տրդատին և
 յանձնում նրան թագաւորական գանձերն ու Սոսրո-
 վիդուխտ շրոջը:

Այդ միջոցին Տրդատի պալատական ծառայողնե-
 րի մէջն էր գտնւում նաև Անակի որդին՝ Գրիգորը:

Նա Կեսարիա եղած ժամանակ արդէն թագաժանել

էր իր կնոջից, որն իր վրթանէս որդու հետ կռասնոց էր քաշել, իսկ ինքը Տրդատի մօտ ծառայութեան էջ մտել: Լսած լինելով, որ իր հայրն է սպանել, Տրդատի հօրը, նա կամեցել էր այդպիսով իր հօս մեղքը քաշել:

Տրդատը Հայաստանի հողի վրայ ոտք դնելով, գոհունակութեան աղօթք է կատարում Երիզս քաղաքում և զոհ մատուցանում Անահիտ դիցուհու արձանին:

Հէնց այդ ժամանակ Տրդատն իմանում է, որ Գրիգորը քրիստոնեայ է: Միաժամանակ նրան իմանալ են տալիս, որ նա իր հօրն սպանող Անակի որդին է: Տրդատը սաստիկ զայրանում է և համայնուհի Գրիգորին ամենախիստ պատիժների ենթարկելու տանել, զցել Արտաշատի Խորվիրապ բանտը:

Հոռմէական զօրքի օգնութեամբ Տրդատը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, ամենակատաղի հալածանք է սկսում քրիստոնեաների դէմ:

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում

Քրիստոնէութիւնը Տրդատից դեռ շատ առաջ էր մուտք գործել Հայաստան և բաւական մեծ թւով հետևողներ գտել հայ ժողովրդի մէջ:

Հայ պատմիչների ասելով, քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչները Հայաստանում եղել են Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքելները: Սրանք շատ հալածանքների են ենթարկւել հայ իշխանաւորների կողմից և նահատակւել իրանց հետևողներից շատերի հետ միասին:

Հալածանքները, սակայն, չըկարողացին քրիստոնէութիւնը արմատախիլ անել: Ընդհակառակը քրիստոնէութիւնը արմատախիլ անել:

տանեաների թիւը գնալով աւելի ու աւելի շատանում էր Հայաստանում: Ժողովրդի ստորին խաւերը, որ սպարեր շարունակ տանջւել ու ճնշւել էին իշխանաւորներից՝ մեծ սիրով էին հետևում նոր կրօնի քարոզիչներին:

Այդ թշուառները արդէն հրապարակել էին կուսակաշտական ասուածներէց: Նրանք դարերէից ի վեր շատ էին աղօթել այդ ասուածներին, որ իրանց ազատեն իշխանաւորների ծանր լուծից, բայց նրանց բոլոր աղօթքներն ու մատուցած զոհերը անհետևանք էին մնացել: Ընդհակառակը՝ քանի գնում իշխանաւորների ոյժն աւելի մեծանում և հասարակ ժողովրդի լուծն էլ աւելի էր ծանրանում:

Տանջող ժողովուրդը, քրիստոնէական քարոզիչներից լսելով, թէ կայ մի ուրիշ՝ աւելի դօրաւոր Ասուած, որը պիտի հանդերձեալ կեանքում վարձատրէ զրկւածներին ու պատժէ զրկողներին, երես էր դարձնում պաշտած նախկին ասուածներից և քրիստոնէութեան մէջ փնտրում մխիթարութիւն ու փրկութիւն:

Թէև նոր կրօնը ընդունելով ժարդիկ աւելի խիստ տառապանքների էին ենթարկւում, բայց համբերութեամբ տանում էին այդ տանջանքները: Նրանք հաւատում էին, որ այդ բոլորը ժամանակաւոր են միայն և որ իրանք պիտի վարձատրւեն մշտնջենական երջանկութեամբ:

Առաջին քրիստոնեաները Հայաստանում, թագաւորների ու նախարարների հալածանքներից ստիպւած՝ գաղտնի էին պահում իրանց նոր կրօնը: Աղօթելու համար, նրանք հաւաքւում էին անտառներում, քարայրներում և ուրիշ ծածուկ տեղեր:

Քրիստոնեաների դէմ Տրդատի սկսած հալածանք-

ների ժամանակ, Հոռմից մի խումբ քրիստոնեաց կոյսեր են գալիս Հայաստան: Նրանք Հոռմից փախչելով, յոյս ունէին Հայաստանում հանգիստ գտնել: Խումբը՝ Գայիանէ, Հոիփսիմէ և Շողակաթ կոյսերի առաջնորդութեամբ՝ դալիս թաղնում է Վաղարշապատի հնձաններում: Սակայն Տրդատը թղորին էլ բռնել է տալիս և հրամայում է սպանել:

Այսպէս շատ ու շատ քրիստոնեաներ յահատակելուց և շատ անմեղ արիւն թափելուց յետոյ, Տրդատը յանկարծ խղճահարութեան մէջ է ընկնում և երկար ժամանակ տանջւելով խելագարւում է:

Տրդատի հիւանդութիւնը մեծ ցաւ է պատճառում նրա Խոսրովիդուխտ քրոջը, որ շարունակ իր սիրելի եղբօր բժշկութեան մասին էր մտաւում:

Այդ ժանր մտածմունքների ազդեցութեան տակ, Խոսրովիդուխտը մի քանի անգամ երազ է տեսնում: Երազում մի ծերունի ասում է նրան, որ Տրդատին կարող է բժշկել միմիայն Խորվիրապում քանտարկաւծ Գրիգորը:

Այդ երազներից սիրտ առած՝ Խոսրովիդուխտը հրամայում է Գրիգորին բանտից ազատել: 14 տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ, Գրիգորին հանում են Խորվիրապից և բերում Վաղարշապատ:

Պատմում են, որ Գրիգորը մի քանի անգամ աղօթում է հիւանդ Տրդատի գլխին և նա բժշկւում է:

Այդ անսպասելի բժշկութիւնից յետոյ, Խոսրովիդուխտը, Տրդատը, իր Աշխէն կինը և բոլոր պալատականները՝ Գրիգորի ձեռքով մկրտւում են ու քրիստոնէութիւն ընդունում:

Այդ ժամանակից բոլոր քրիստոնեաներին իրաւունք է տրւում նոր կրօնը ազատութեամբ դաւա-

ելու և նա դառնում է Հայաստանի պաշտօնական բօնը (§01 թ. Գ. ծ. յ.):

— 1

Ս. Գրիգորի եւ Տրդատի գործունէութիւնն ու մահը

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական բօն հրատարակելուց յետոյ, Գրիգորը բազմաթիւ սորի և յոյն քահանաներ ու քարոզիչներ է բերել տալիս՝ հայերի մէջ նոր կրօնը տարածելու համար: Ինքն էլ անձամբ ման է դալիս Հայաստանի զանա- ան կողմերը, քանդել է տալիս կռապաշտական մեհ- անները, ջարդում հին ասուածների արձանները և քանց տեղ եկեղեցիներ շինում:

Առաջին եկեղեցին Հայաստանում շինել է այն տեղում, ուր Գրիգորի աղօթքով բժշկւել էր Տրդատ թագաւորը: Այդ եկեղեցին, որ Գրիգորն անւանել է Ս. Էջմիածին, մինչև այսօր էլ կայ Վաղարշապա- տում:

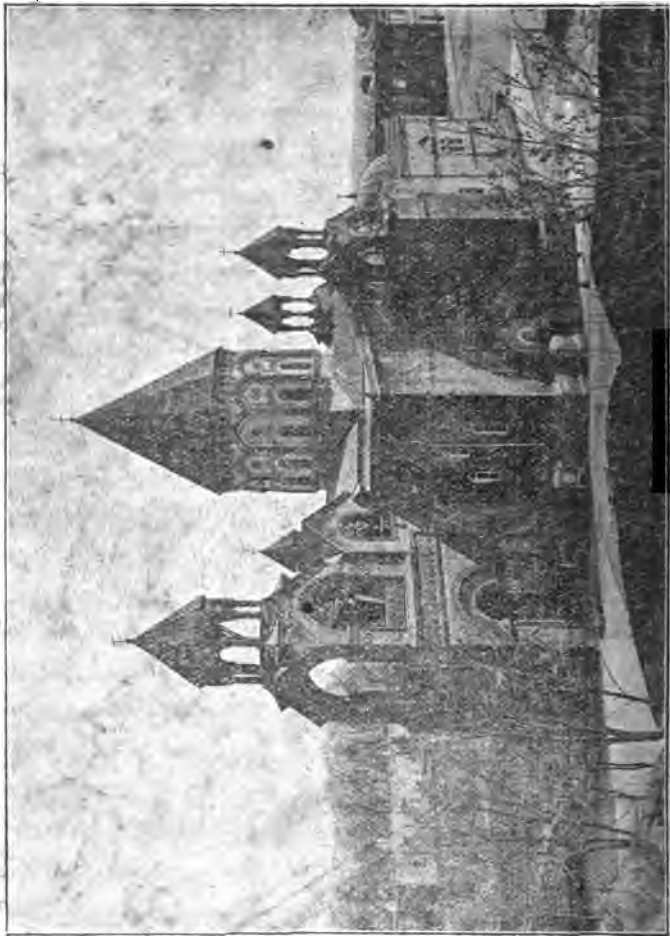
Նահատակւած կոյսերի աճիւններն էլ հաւաքե- րով, Գրիգորն ու Տրդատը երեք գերեզմանների մէջ րն ամփոփում ու նրանց վրայ մի-մի մատուռ կա- տուցանում: Այդ մատուռները կոչւում են Հռիփսի- ֆէ, Գայիսնէ և Շողակաթ:

Դրանից յետոյ, Գրիգորը մեծ շուքով գնում է Նեսարիա՝ և այնտեղ 12 յոյն եպիսկոպոսներից կա- Փողիկոս ձեռնագրելով՝ վերադառնում է Հայաստան:

Այդպիսով Գրիգորը Հայաստանի առաջին Հայ- տապետն է դառնում:

Այնուհետև հայոց Հայրապետն ու թագաւորը յիսում են իրանց երկիրը արտաքին թշնամիներից ա- պահով դարձնելու մասին հոգ տանել:

Նրանք այլևս բոլորովին՝ երես դարձնելով հե-
թանոս պարսիկներից, աշխատում են մօտիկ բարե-

Նոյեմբ. 10. Մ. Խոջաբեկ

կամութիւն հաստատել իրանց կրօնակից վեզանդա-
կան կայսրութեան հետ:

Տրդատի ժամանակակից հռոմայեցոց ստատանդին

կայսրը, գեռ հայոց թագաւորից առաջ էր ընդունել քրիստոնէութիւնը և թոյլ տւել իր կայսրութեան մէջ նոր կրօնը բազառ դաւանել: Միկնոյն ժամանակ Կոստանդինը իր մայրաքաղաքը Հոմմից փոխադրել էր Բոսֆորի ափին. գտնուող Բիզանդիոն քաղաքը, որ վերջէն նրա անունով կոչւեց Կոստանդնուպօլիս:

Նկարը, Տրդատը վրաց և արխաղաց թագաւորների հետ կապով հռոմէական ընդարձակ կայսրութիւնը երկու մասի է բաժանւում: Արևմտեան մասը մնում է իր հիսկին Հռոմ մայրաքաղաքով, իսկ արևելեանը կոչւում է Բիզանդական կայսրութիւն:

Ան հէնց այդ Կոստանդին կայսեր հետ է, որ հայոց կթողիկոսն ու թագաւորը մտածում են սերտ բարեկամութիւն հաստատել:

Նրանք մեծ հանդիսաւորութեամբ գնում են Կոստանդնուպօլիս, ուր շատ փառաւոր և սիրալիր ընդունելութիւն են գտնում բիզանդական կայսրի և յոյն հոգևորաանութեան կողմից: Այնտեղ նրանք Կոստան-

դինի հետ բարեկամական դաշն կապելով՝ վերադա-
նում են Հայաստան:

Ծերութեան հասակում Գրիգորն իր Արխաակէս
որդուն է յանձնում Հայաստանի կաթողիկոսութիւնը,
իսկ ինքը քաշուում է մի այրի մէջ ճգնելու: Նա վախ-
ճանւում է 332 թ.: Քրիստոնէական եկեղեցին նրան
սուրբերի գասն է դասել, և նա կոչւեց Սուրբ Գրի-
գոր Լուսաւորիչ:

Պատմում են, որ ծերութեան հասակու Տրդա-
տըն էլ է քաշել այրի մէջ ճգնելու և նրանք թունա-
ւորել են հայ նախարարները:

Հայաստանը քրիստոնէութիւնից յետո.

Հակառակ Լուսաւորչի ու Տրդատի անքերի,
քրիստոնէութիւնը Հայաստանում ընդարձակ չստով չէր
տարածւում: Դարերով դաւանած կրօնից և սովոր-
ութիւններից հրաժարելը շատ էլ հեշտ բաշէ: Այժ
պատճառով էլ շատ տեղերում ժողովուրդը պատամ-
բում և կռիւ էր մղում քրիստոնէութիւն տրածող-
ների դէմ:

Հին կրօնից հրաժարելը շատ դժւարէր մա-
նաւանդ քուրմերի համար, որոնք զրկւում են ահա-
գին եկամուտներից և ունեցած բարձր դիրքից: Հէնց
զրա համար էլ նրանք զրգոում էին ժողովրդին և
զօրք հաւաքելով՝ երկար ժամանակ կռիւ էն մղում
թագաւորի դէմ: Քրիստոնեաները քուրմերը ու նը-
րանց զօրքերին անւանում էին դժւեր:

Նախարարներից շատերը նոյնպէս շոտով չեն
ընտելանում նոր կրօնին: Նրանք երկար ժամանակ
չէին կարողանում հրաժարել իրանց հին սովորու-
թիւններից, ինչպէս օրինակ՝ բազմակնութեանից:

Այդ պատճառով էլ Հայաստանի թագաւորների նախարարների միջև անվերջ դժտութիւններ են ազում: Նոր ու հին կրօնի կողմնակիցները խիստ Բշնամարար են վերաբերում միմեանց ու շարունակութիւններ մղում իրար դէմ:

Հայ նախարարներն այլևս իրանց թագաւորներն տաջւան պէս չեն հնազանդում: Նրանք շատ մեղամ ամբանում էին իրանց անառիկ բերդերում և կուում թագաւորի դէմ:

Հեթանոսական կրօնի կողմնակից նախարարները թագաւորներից պահանջում էին, որ նրանք անպայման պարսիկ տէրութեան հետ բարեկամութիւն պահանեն: Քրիստոնեայ նախարարներն էլ, ընդհակառակը՝ բազանդական կայսրութեան կողմնակիցներ էին:

Բիզանդական կայսրութեան հետ բարեկամ լինելու անհամեմծ կողմնակիցները հայ կաթողիկոսներն էին: Նրանք հետզհետէ անագին հարստութիւն և իշխանութիւն ձեռք բերելով, սկսել էին շատ մեծ դեր խալ երկրի գործերի մէջ: Կաթողիկոսները այլևս չէին բաւականանում սոսկ կրօնական պետ լինելով, այլ աշխատում էին իրանց ազդեցութեանն ենթարկել թէ թագաւորներին և թէ երկրի ամբողջ իշխանութեանը:

Այդիսի պայմաններում շատ դժւար դրութեան մէջ էին ընկնում հայ թագաւորները: Նրանք շատ մեղամ չէին իմանում ինչպիսի դիրք բռնել, որպէս ի նախարարներից մի կամ միւս մասը, կաթողիկոսի հետ միաբան, չը թշնամանային իրանց դէմ:

Այդ պատճառով էլ երկիրը ներքին խռովութիւններից ազատ պահելու համար, թագաւորները ամեն

կերպ աշխատում էին պարսիկների և յոյների միջև եղած կռիւներին չը խառնել:

Սակայն այդ նրանց չէր յաջողում, որովհետև կռիւները գլխաւորաբար հէնց Հայաստանին տիրանալու պատճառով էին, ուստի հայ թագատւոները, իրանց երկրից բոլորովին չը զրկելու համար ստիպւած էին կռուողներից մէկի կամ միւսի կողմը բռնել:

Այդ անտանելի վիճակից դուրս գալու համար, Տրդատի յաջորդները մեծ ջանք են գործ դնում թագաւորի իշխանութիւնն այնպէս զօրեղացնելու, որ հնարաւորութիւն ունենան իրանց ուզած ձեւով վարել երկրի գործերը:

Նրանք մի կողմից խիստ մաքառում և կաթողիկոսների, իսկ միւս կողմից անհնազանդ ւըմբոսանախարարների դէմ:

Այդ ներքին կռիւները շատ խիստ կեսւարանք են ստանում մանաւանդ Արշակ II թագաւորի Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով:

ԱՐՇԱԿ II ԵՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

Արշակի դիւրսը յոյների և պարսիկների հնդկա

Արշակ II-րդը Արշակունի Տիրան թագաւորի օր դին էր:

Պարսից Շապուհ թագաւորը Տիրանի աչքերը լոյսից զրկելով, բնակեցրել էր Կուաշ անկում: Յետոյ՝ կամենալով հայերի սիրտը շահել, նախ թագաւորեցրել էր Տիրանի Արշակ որդուն:

Արշակը թէև շատ փառասէր, բայց սմբի տէ էլ մարդ էր: Տեսնելով, որ Հայաստանը նրբին պառակտումներից սաստիկ թուլացել է խաղաղի

դարձել հարևան մեծ տէրութիւնների ձեռքում, նա մտածում է մի հնարք գտնել իր երկիրը այդ կացութիւնից փրկելու:

Արշակը խորհում է բոլորովին չլսառնել յոյն-պարսկական կռիւներին և միանգամայն անկախ զիրք պահպանել:

Երբ Բիւզանդիայի կայսրն իմանում է Արշակի թագաւոր դառնալը, դեսպան է ուղարկում և առաջարկում բարեկամութեան դաշն կապել: Արշակը, հսկասակ Մեծն Ներսէսի խորհուրդների՝ հպարտութեամբ մերժում է կայսրի առաջարկը և անպատեւելով՝ յետ է դարձնում դեսպաններին:

Կայսրը այդ անպատեւութիւնից սաստիկ զայրացած՝ լսկոյն զօրք է ուղարկում Հայաստան Արշակին պատժելու: Միևնոյն ժամանակ սպանել է տալիս Արշակի փրկատ եղբօրը, որն իր Գնել որդու և այլ իշխանապետների հետ գտնւում էր իր մօտ իբրև պատանդ:

Յւնական զօրքի գալն իմանալով, Արշակը մեծ վախի 'էջ է ընկնում: Չուզելով սակայն պարսիկների օգնութեանը դիմել, միևնոյն ժամանակ չը վստահանալով անհնազանդ նախարարներին, նա չի էլ մտածում փմադրութիւն ցոյց տալ, այլ գիմում է կաթողիկոսի միջնորդութեանը, որը խիստ յարգւած էր Կոստանդնուպոլսի արքունիքում:

Մեծն Ներսէսը գնում է Կոստանդնուպոլիս և հաշտուիւն խնդրում կայսրից: Այս վերջինը զիջելով հայց Հայրապետի թախանձանքներին, իր զօրքը յետ է անչում Հայաստանից, ինչպէս և իր մօտ եղած բոլր հայ պատանդներին արձակելով՝ նրանց հետ իր ազգական Ոլիմպիադա օրիորդին էլ Արշակին կնութեան է ուղարկում:

Հայոց և յունաց միջև ստեղծւած այդ բարեկամութիւնն այս անգամ պարսից Շապուհ թագաւորին է սաստիկ կատաղեցնում, որը պատրաստութիւններ է տեսնում Հայաստանի վրայ արշաւելու:

Հայոց թագաւորը, այս անգամ էլ շուգելով յոյների օգնութեանը դիմել, ստիպւում է Շապուհից էլ հաշտութիւն խնդրել: Այս վերջինը, սակայն, պայման է դնում, թէ կը հաշտուի, եթէ միայն հայոց թագաւորը խոստանայ իրան օգնել՝ Բիւզանդիայի դէմ պատերազմելիս:

Արշակը ստիպւած է լինում խոստանալ, մտածելով թէ գուցէ կը կարողանայ մի կերպ խուսափել տւած խոստումից ու միաժամանակ բարեկամ մնալ թէ յոյներին և թէ պարսիկներին:

Սակայն այդ բանը նրան չի յաջողում:

Շատ ժամանակ չանցած Շապուհը արշաւում է յոյների վրայ և հայոց թագաւորից էլ պահանջում է իր խոստումը կատարել:

Արշակը հիւանդ ձեռնալով, հրաժարւում է անձամբ պատերազմի գնալ, բայց և իր խոստումը բոլորովին դրժած չը լինելու համար, մի փոքրիկ գունդ զօրք է ուղարկում Շապուհին օգնութեան:

Արշակի այս երկդիմի վարմունքը չէ գիպում ոչ յոյների և ոչ էլ պարսիկների աչքից: Երկ-կողմն էլ Արշակին ուխտադրուծ և խոստմնազանց համարելով՝ մտադրւում են մի լաւ պատժել նրան:

Արշակը դիրքը նախարարների եւ կաթողիկոսի հանդէսը

Հօր հարեաններից ոչ մէկի և ոչ միսի հետ հաստատ դաշնակցութիւն չը կապելու ամենազիջա-

ուր պատճառն այն էր, որ Արշակ II-ը դը վստահ չէր նախարարների ու կաթողիկոսի միահամուռ աջակցութեան վրայ: Նախարարներից մի մասը, կաթողիկոսի հետ միասին, անպայման Բիւզանդիայի դաշնակցութիւնն էին ցանկանում, իսկ միւս մասը՝ պարսիկների:

Այդ անյարմար դրութիւնից դուրս գալու համար, Արշակն իր թագաւորութեան հէնց առաջին օրից խիստ մաքառումն է սկսում նախարարների իշխանութեան դէմ, որպէսզի նրանց ոյժը խորտակելով, կարողանայ ինքնագլուխ կառավարել երկիրը: Միւսնոյն ժամանակ նա զօրեղ թափով կուռում է նաև կաթողիկոսական իշխանութեան դէմ, որն այդ ժամանակ շատ մեծ զօրութեան էր հասել և սաստիկ խանգարում էր թագաւորի ինքնիշխան գործելուն:

Արշակի ժամանակակից Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով, որը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տոնմիցն էր, հայրապետական իշխանութիւնը, նրա պալատն ու վարած կեանքի շքեղութիւնը՝ ոչնչով չէին տարբերում թագաւորականից:

Մեծն Ներսէսը ամբողջ 15 ընդարձակ գաւառների տէր լինելով, ինքն իրան մի առանձին մեծ իշխանութիւն էր նկատում և ցանկանում էր, որ թագաւորը ամեն բանի մէջ իրան ենթարկւի և իր խորհրդով կառավարի երկիրը:

Իբրև շեմեռանդ ու բարեպաշտ քրիստոնեայ, Մեծն Ներսէսը բոլորովին չէր համակրում պարսիկներին և ցանկալի էր համարում, որ հայերը միշտ բաշնակից ու բարեկամ մնան իրանց կրօնակից թյներին:

Իր սկսած մաքառման ժամանակ Արշակը հարեա թէ կողմակիցներ չունէր, որովհետև նա հա-

մահաւասար կերպով մաքառում էր թէ պարսիկների և թէ յոյների կողմնակից նախարարների ու կաթողիկոսի դէմ:

Այդ մաքառումը սկզբում շատ խուլ, իսկ վերջում խիստ սուր կերպարանք է ստանում:

Արշակը Արշակունի թագաւորների սովորութեան համաձայն, մի նոր քաղաք է հիմնում Մասիսի ստորոտում, որ և իր անունով կոչւում է Արշակաւան: Նա յայտարարում է, թէ բոլոր յանցաւոր ճանաչած մարդիկ, եթէ գան Արշակաւանում բնակւեն՝ անպատիժ կը մնան:

Այսպիսով նա ուզում է թէ իր նոր շինած քաղաքը շուտով բազմամարդ դարձնել և թէ մի կերպ նախարարներին պատժած լինել:

Եւ յիրաւի, կարճ ժամանակում Արշակաւան լցւում է նախարարներից ու ազնականներից դժգոհ մնացած ամեն տեսակ մարդկանցով:

Քանի Արշակաւանը բազմամարդ է դառնում այնքան էլ նախարարների կատաղութիւնն աւելում է Արշակի դէմ, որովհետեւ այն մարդիկ, որոնք ցանկանում էին նրանց ճշունքներից ազատուել, փոխադրւում գնում էին Արշակաւան:

Այդ անպատուութիւնը չըկարողանալով տանել նախարարները մտածում են մի լաւ վրէժ լուծել Արշակից և թէ Արշակաւան քաղաքի բնակիչներից:

Թագաւորի և նախարարների այդ խուլ մաքառման ժամանակ, Արշակին յայտնում են, թէ նախարարները դաւաղութիւն են սարքել և ուզում գահընկէց անել իրան ու իր տեղ Գնելին թագաւորեցնել:

Գնելը բիւզանդական կայսրի արձակած տանգներէցն էր:

Սա հայրենիք վերադառնալով, զնաց բնակեց
 ր կուրացած պապի՝ Տիրանի մօտ, ուր և ամուս-
 ացաւ Փառանձեմ անունով մի զեզեցկուհու հետ:

Դաւադրութեան լուրն իմանալով, Արշակը սաս-
 տիկ կատաղում է: Նա խարէութեամբ ու կեզծաւո-
 տութեամբ որսի է հրաւիրում իր եղբորորդի Գնելին
 սպանել է տալիս:

Յոյց տալու համար, թէ Գնելը սպանել է ոչ
 է՛ղիտմամբ, այլ պատահմամբ, Արշակ մեծ սուգ է
 նում: Սակայն երբ սովորական սուգի օրերը անց-
 ում են, նա քրիստոնէական օրէնքի հակառակ, ա-
 ունանում է իր եղբորորդու՝ Գնելի կնոջ Փառան-
 եմի հետ:

ըշակի ընդհարումները կաթողիկոսի եւ նախարար-
 ների հետ:

Թէ Գնելի սպանութիւնը և թէ Փառանձեմի հետ
 մուսնանալը կատաղի կերպով զայրացնում է հա-
 արեա թէ բոլոր նախարարներին, մանաւանդ Մեծն
 երսէսին:

Վշտացած Հայրապետը խիստ յանդիմանում էր
 անիծում նրան:

Արշակն էլ իր կողմից հրաժարեցնում էր ներսէ-
 ին հայրապետական գահից և հրամայում՝ նրա փո-
 քրէն նոր կաթողիկոս ձեռնադրել Չունակ անունով
 թէ՛ին:

Պատմում են, որ հայ եպիսկոպոսները չեն հա-
 աձայնել Չունակին կաթողիկոս ձեռնադրել, բայց
 ըշակն օտար եպիսկոպոսների միջոցով իր ցանկու-
 իւնն իրագործել է ապիս:

Մեծն Ներսէսը հեռանում է Վաղարշապատից և քաշուում է մի վանք:

Մեծն Ներսէսին հասցրած այդ անպատուութիւնը հայ ժողովրդին էլ է սաստիկ զայրացնում թագաւորի դէմ: Ներսէսն իր կաթողիկոսութեան օրով շատ բարեգործական հաստատութիւններ հիմնած լինելով Հայաստանում, ժողովրդի սէրն ու յարգանքն էր վայելում:

Այսպէս՝ հնումը Հայաստանում սովորութիւն էր բորոտ և այլ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցող մարդկանց դուրս անել քաղաքներից ու գիւղերից և բուլորովին անխնամ թողնել խեղճերին. իսկ Մեծն Ներսէսը յատուկ գիւղեր էր շինել տւել, ուր բնակեցնում էին այդ կարգի հիւանդներին և պահում տէրութեան հաշուով:

Նա հիմնել էր ուրիշ շատ հիւանդանոցներ, որբանոցներ և այլ օգտակար հաստատութիւններ:

Մեծն Ներսէսի կարգադրութեամբ է նոյնպէս, որ արգիւլել է հայերին իրանց ազգականների հետ ամուսնանալ, մի բան, որ մինչ այդ ժամանակ ընդհանուր սովորութիւն էր:

Սիրւած ու յարգւած Հայրապետին կաթողիկոսութիւնից հեռացնելուց յետոյ, նախարարները միացած ոյժերով յարձակուում են Արշաւականի վրայ, ուր գտնւում էր նաև թագաւորը:

Նրանք Արշակաւանի բոլոր բնակիչներին կոտորում և քաղաքն էլ հիմնայատակ են անում:

Արշակն իր Փառանձեմ կնոջն ու զանձերը առնելով, փախչում գնում է անառիկ Անի ամրոցը և այնտեղ պատսպարւում:

Արշակի Ուլիմպիադա կինը այդ ժամանակ արդէն մեռած էր: Փառանձեմը կամենալով զլիաւոր թա-

աւհին դառնալ, մի քահանայի ձեռքով թունաւորել
ը տւել Ոլիմպիադային:

Պատմում են, որ այդ քահանան թունաւորելու
ւրիշ միջով չգտնելով, հազորդութեան մէջ թոյն է
առնում և այդ ձևով կատարում Փառանձեմի կամքը:

Չըվստահանալով, թէ պիտի կարողանան իրանց
եփական ոյժերով անառիկ Անին առնել, նախարար-
երը պարսից թագաւորի օգնութեան են դիմում և
բանից մի գունդ զօրք առնելով, գնում պաշարում
ն Անին:

Անին առնւում է: Անօգնական մնացած Արշակը
ազիւ կարողանում է ազատել նախարարների վրէժ-
նդրութիւնից և փախչում է Վրաստան:

Մի ամբողջ տարի հայրենիքից հալածական մնա-
ւց յետոյ, Արշակը վրաց զօրքով վերադառնում է
այաստան՝ իր գահին տիրանալու: Նախարարները
սկոյն Ներսէհ Կամսարական նախարարի առաջնոր-
դութեամբ նրա դէմ են դուրս գալիս. մի կատաղի
բատերազմ է սկսւում հայոց թագաւորի ու նախա-
րարների միջև:

Պատերազմի վախճանը դեռ ևս բոլորովին չը
արգլած հայերը լուր են ստանում, թէ յունական
բքքը արշաւում է Հայաստան:

Արտաքին և ընդհանուր թշնամու երևալուն պէս
է թագաւորը և թէ նախարարները խելքի են գալիս
մի ըոպէ մոռանալով իրանց ներքին կռիւնները, ո-
ւշում են հաշուել միմեանց հետ:

Այդ նպատակով պատգամաւորներ են ուղարկում
Եծն Ներսէսի մօտ, խնդրելով, որ գայ և իրանց ու
թագաւորի միջև միջնորդ հանդիսանայ:

Վշտացած Հայրապետը սկզբում թէև մերժում է
թագաւորի ու նախարարների խնդիրքը, բայց վերջը

զիջում է և գալիս հաշտեցնում նրանց: Չեն հաշտ
 ւում միայն Մեհրուժան Արծրունի և Վահան Մամ
 կոնեան նախարարները: Նրանք թողնում, հեռանու
 են Հայաստանից ու գնում ծառայութեան են մը
 նում պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ և իրանց է
 րօնն էլ ուրանում:

Արշակի եւ Փառանձեմի ողբերգական մահը:

Նախարարների և կաթողիկոսի հետ հաշտելու
 և իր գահի վրայ վերստին հաստատելուց յետո
 Արշակը նամակ է տալիս Մեծն Ներսէսին և խը
 րում, որ գնայ Կոստանդնուպօլիս, կայսեր հետ
 հաշտութիւն կայացնի:

Ներսէսը ճանապարհ է ընկնում, իր հետ տան
 լով նաև Արշակի Պապ որդուն և մի քանի իշխան
 զուկներ:

Նա գնում է նախ յունաց այն գորապետի մօ
 որն այդ միջոցին իր զօրքով Հայաստան էր մտել
 մեծ աւերմունքներ էր գործում: Այդ գորապե
 ծերունի Հայրապետի թախանձանքներին զիջել
 զօրքն առած վերադառնում է Կոստանդնուպօլի
 տանելով նաև հայոց կաթողիկոսին ու նրա հետ
 դած իշխանազուկներին:

Սակայն յունաց կայսրը հայոց թագաւորի եր
 դիմի ընթացքից չափազանց դայրացած լինելով, Նե
 սէսին իր մօտ չէ ընդունում և Արշակի նամակն
 չէ կարդում: Նա մինչև իսկ հրամայում է Ներսէ
 քերած բոլոր պատանդներին սպանել և իրան՝ Ներս
 սին էլ աքսոր ուղարկել:

Պատանդներից կենդանի է մնում միայն Ա
 րշակի Պապ որդին:

Հակառակ իր բարկութեան՝ կայսրը երկրորդ անամ այլևս զօրք չէ ուղարկում Հայաստան և այսէս Արշակը միառժամանակ ազատուում է դրսի շնամխների յարձակումներից:

Այդ միջոցին նա սկսում է կամաց-կամաց վրէժւծել բոլոր հակառակորդ ու անհնազանդ նախարներին: Չանազան միջոցներով նա հետզհետէ պանել է տալիս և ոչնչացնում նրանցից շատ-շաւերին և նրանց բոլոր կալւածները գրաւում:

Արշակը նամանաւանդ շատ խիստ վրէժ է առում Ներսէս Կամսարականից, որի ամբողջ ցեղը սրին անցկացնում: Այդ ցեղից կենդանի է մնում միայն երսէսի Սպանդարատ եղբորորդին, որին մայրը ախցնում տանում է յունաց երկիրը:

Թագաւորից հայածւած նախարարներից ոմանք արսկաստան են վախչում և Շապուհի մօտ ծառայուեան մտնում: Նրանք ամեն կերպ գրգռում են Շապուհին, ասելով, որ Արշակը ձգտում է բոլորովին նքնիշխան լինել և այլևս հարկ չը տալ ոչ պարսիկներին և ոչ էլ յոյներին:

Շապուհն էլ, օգուտ քաղելով Հայաստանի ներքին անվերջ խռովութիւններից, մտածում է մի անյամից վերջ դնել հայկական թագաւորութեանը և բաճելով այդ երկիրը՝ Պարսից տէրութեանը միացնել:

Նա խաբէութեամբ Արշակին իր մօտ է հրաւիրում, արքայավայել պատիւներ է տալիս և ապա պթալում և Անյուշ բերդում բանտարկում է:

Հայոց թագաւորին բանտարկելուց յետոյ, Շապուհը Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ մեծ զօրք է ուղարկում Հայաստան, ուր նրանք ամեն կողմ սոսկալի սարսափ տարածելով, սկսում են հետզհետէ տիրել երկրին:

Նախարարներէից մի քանիսը իզուր փորձում են դիմադրութիւն ցոյց տալ պարսիկներին, ոմանք իրանց ընտանիքներով փախչում են յունաց սահմանները և այնտեղ ապաստանում:

Թագուհի Փառանձեմն էլ է փախչում: Նա իսումբ հաւատարիմ մարդկանց հետ, թագաւորական զանձերը առած, ապաստանում է անառիկ Արտազեր բերդը, որը բաւական երկար պաշարումից յետո՛ւ առնւում է և հայոց թագուհին էլ գերի բռնւում: Փառանձեմին Մեհրուժանը խայտառակ կերպով սպանել է տալիս:

Արշակն Անյուշ բերդում լսելով Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերն ու իր սիրած թագուհու որ բերգական մահը՝ յուսահատութիւնից անձնասպան լինում (382 թ.):

Մեծն Ներսէսն ու Պապ Թագաւորը

Բիւզանդիայի կայսրը Հայաստանի դէպքերը լսելով և չուզելով, որ պարսիկները տիրանան այդ երկրին, Արշակ II-րդի Պապ որդուն հայոց թագաւոր նշանակում ու բազմաթիւ զօրքով ուղարկում հայրենի գահը ժառանգելու:

Պապի հետ Հայաստան է վերադառնում և Մեծ Ներսէսը, որն այդ ժամանակ արդէն վերադարձել է արքսորից և Կոստանդնուպօլստմն էր գտնւում:

Ճանապարհին հետզհետէ գալիս, Պապին են միտնում նաև այն բոլոր նախարարները, որոնք փախն ապաստանել էին յունաց երկրի զանազան կողմերը:

Պարսից ու յունաց զօրքերը իրար հանդիպում են Նպատ լեռան մօտ, Ջիրաւ դաշտի վրայ: Պատե-

բազմը շատ կատաղի է լինում, բայց վերջը յաղթու-
թիւնը Պապին օգնող զօրքերի կողմն է մնում:

Պատմում են, որ այդ կուլի ժամանակ մի խիստ
բամի է բարձրացել դէպի պարսից բանակը, որի
խորհով պարսիկների նետերը կէս ճանապարհին վայր
էին թափւում և հայոց բանակին չէին հասնում:

Պատմում են նաև, որ ամբողջ պատերազմի ըն-
թացքում Մեծն Ներսէսը թագաւորի հետ, Նպատ լե-
ւան գագաթին կանգնած աղօթում էր:

Պարսիկները փախչում են: Փախչում է նոյնպէս
Իրանց հրամանատար Մեհրուժանը, որը ձիու վիրա-
ւորւած լինելու պատճառով յետ է մնում:

Սմբատ Բագրատունին ընկնելով Մեհրուժանի
ետևից, հասնում ու բռնում է նրան և ապա շիկա-
բած շամփուրը նրա գլխին դնելով ծաղրով ասում
• «Մեհրուժան, դու ցանկանում էիր հայոց թա-
ւաւոր դառնալ, ես ահա, իբրև թագադիր ասպետ՝
լսակում եմ քեզ»:

Մեհրուժանի գործակից Վահան Մամիկոնեանը
ք դաւաճան ընկերից աւելի լաւ վախճան չէր ու-
թցել: Նրան էլ, դեռ աւելի առաջ, սպանել էր իր
արագատ որդին՝ Սամէլը:

Այսպէս բիւզանդական զօրքի օգնութեամբ Հա-
ստատանը պարսիկներից մաքրելով, Պապը հաստա-
տւում է իր հայրենական գահի վրայ:

Իրանից յետոյ բիւզանդական կայսրը կասկա-
ելով, թէ Պապն էլ կարող է իր հօր նման անկա-
տութեան ձգտել և կամ պարսիկների կողմը անցնել,
ք զօրքի մի մասը թողնում է Հայաստանում՝ Պա-
պի վրայ հսկելու նպատակով: Այդ բանը հայոց երի-
տասարդ թագաւորին խիստ զայրոյթ է պատճառում,
նա օգուտ քաղելով Կոստանդնուպօլսում տեղի ու-

նեցող ներքին պառակտումներից, յարձակում է յայնական գործի վրայ ու դուրս քշում իր երկրի սամաններից:

Պապի այդ վարմունքը նորից մեծ վիշտ է պատճառում Մեծն Ներսէսին, և նա դարձեալ սկսում թագաւորի գործերին խառնել ու նրան յանդիմանութիւններ անել:

Թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւններ հետզհետէ այն աստիճան են լարում, որ Պապը վերջի վերջոյ գաղտնի կերպով թունաւորել է տալիս Հարապետին:

Սակայն Պապ թագաւորն էլ լաւ վերջ չէ նենում: Բիւզանդական կայսրը շուտով բազմաթիւ նոր զօրք է ուղարկում Հայաստան և հայոց թագաւորն անգոր լինելով դիմադրելու, գերի է ընկնում ու տարւում Կոստանդնուպօլիս: Այնտեղ կայսրը պին գլխատել է զտալիս (388 թ.):

Ս. ՍԱՀԱԿ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Տառերի գիտը

Հայաստանում երկար ժամանակ քրիստոնէութեան չըտարածելու գլխաւոր պատճառն այն որ եկեղեցական արարողութիւններն ու ժամերգութիւնը կատարում էին ոչ թէ հայերէն, այլ օտար լեզուներով:

Հայերը դեռ սեփական տառեր չունէին, ուստի և անկարող էին սուրբ գիրքն ու ժամերգութիւնը հայերէն թարգմանել: Բոլոր հայ վարդապետները պիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները իրանց ուսուցատանում էին ասորերէն՝ Վկամ յունարէն լեզուները:

Հայ ժողովուրդը այդ լեզուներին անծանօթ լինելով, ոչինչ չէր հասկանում քրիստոնէական եկեղի-
 ու արարողութիւններից, ուստի և շատ էլ տաք չէր
 խրաբերում թէ եկեղեցուն և թէ կրօնին:

Այդ բանը շատ մեծ ցաւ էր պատճառում հայ
 երկրականութեանը: Նրանք երկար ժամանակ մտա-
 շուկում էին մի հնար գտնել, որպէսզի կարելի լինի այդ
 տոնապահը վերացնել:

Այդ հնարը, վերջապէս, գտնում է Մեսրոպ Մաշ-
 օց անունով մի վարդապետ:

Մեսրոպն իր ժամանակի ամենաուսումնական
 վարդապետներից մէկն էր: Նա շատ հմուտ էր թէ
 խորոց, թէ յունաց և թէ պարսից լեզուներին: Դեռ
 քրիստոսարդ, հասակում նա հայոց արքունիքում դի-
 ւանագլխի պաշտօն էր վարել, իսկ յետոյ, այդ պաշ-
 տօնից հրաժարելով, կրօնաւոր էր դառել: Իբրև քա-
 յապետ, նա երկար ժամանակ շրջել էր Հայաստանի
 լայնագոն կողմերը և փորձով տեսել, թէ հայերէն
 տառեր չունենալը որպիսի մեծ արգելք է քրիստո-
 ւէսութեան տարածելուն:

Մեսրոպի մէջ միտք է ծագում հայերէն լեզու
 ամառ յատուկ տառեր յօրինել, որպէսզի կարելի լի-
 նի ժայրենի լեզուով թարգմանել Աստուածաշունչն ու
 քրօնական այլ գրեւծքները: Բայց մի լեզու համար
 որ տառեր չնարելը շատ էլ հեշտ բան չէ. դրա հա-
 վար անհրաժեշտ է երկար աշխատանք և պիտութիւն:

Մեսրոպն իր դիտաւորութեան մասին յայտնում
 է հայոց կաթողիկոսին և նրանից օգնութիւն խնդրում:

Այդ ժամանակ Հայաստանի կաթողիկոսն էր Մեծն
 Երսէսի թողը՝ Սահակը, որ մի շատ լուսամիտ և
 անշքենասէր մարդ էր: Սա մեծ համակրանքով է վե-
 աբերում Մեսրոպի դիտաւորութեանը: Իր կողմից

դիմում է Վռամշապուհ թագաւորին և նրա հրամանով յայտնի նախարարներէց ու հոգևորականներէց Վազարշապատում մի մեծ ժողով է գումարում:

Այդ ժողովի որոշմամբ, Մեսրոպին օժանդակութիւն է տրուում, որպէսզի նա աշխատի իրագործելու իր նպատակը:

Մեսրոպը գնում է Ասորիք (Սիրիա), իսկ յետո՞ Յունաստան և այնտեղի մատենադարաններում երկու տարի շարունակ աշխատելուց յետոյ, վերադառնում է Հայաստան, հետը բերելով հայկական այն տառերը, որ մենք մինչև այսօր էլ գործ ենք ածում:

Հայկական տառերի գիւտը մի այնպիսի սքանչելի գործ էր, որ հայ ժողովուրդը նրան մի աստուածային պարգև է համարում:

Ո ս կ է դ ա ռ

Մեսրոպ Մաշտոցը, հայկական տառերի գտնելուց յետոյ, իր մօտ մի քանի հայ հոգևորականներ հաւաքում ու նրանց հայերէն կարդալ-գրել է սովորեցնում: Յետոյ՝ Մեսրոպն ու աշակերտները, Սահակաթողիկոսի աջակցութեամբ, Աստուածաշունչը թարգմանում են հայերէն: Հետգհետէ նրանք թարգմանում են նաև մի շարք եկեղեցական գրքեր և այնուհետև սկսում են ժամերգութիւնը կատարել հայերէն լեզուով:

Մայրենի լեզուով եկեղեցական արարողութիւններ կատարելը շատ մեծ զարկ է տալիս քրիստոնէութեան տարածելուն Հայաստանում: Ժողովուրդը իր հարազատ լեզուով լսելով եկեղեցական արարողութիւնները, այլևս չէ խրոչում եկեղեցուց, այլ ընդհակառակը՝ աւելի ու աւելի է կապում նրա հետ Այդպիսով քրիստոնէութիւնը սկսում է խոր արմատ-

ներ բռնել ժողովրդի մէջ և նրա համար մի շատ սի-
բիլի կրօն է դառնում:

Եկեղեցական գրքերը թարգմանելու հետ միաժա-
նանակ, Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը, Վռամշա-
բուն թագաւորի աջակցութեամբ, Հայաստանի զա-
ւազան կողմերում, վանքերին ու եկեղեցիներին կից՝
բազմաթիւ դպրոցներ են բացում, որոնց մէջ ժողո-
վրդի զանազան խաւերից հաւաքւած աշակերտնե-
րն կարդալ, գրել և ժամերգութիւն են սովորեցնում:

Այդ դպրոցներից առաջին տեղը բռնում էր Վա-
րդշապատի դպրոցը, որը մի տեսակ ուսուցչանոց
ի և ուր ուսուցիչներ էին պատրաստում միւս դրպ-
ոցների համար:

Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը ընտրում են
Թ-ի չափ ընդունակ աշակերտներ և ուղարկում ար-
տասահման՝ Ալեքսանդրիա, Աթէնք և Կոստանդնուպո-
լիս՝ իրանց ուսումը կատարելագործելու:

Իրանից առաջ էլ հայ երիտասարդները գնում
էին արտասահման ուսում ստանալու, բայց այդ ժա-
նանակ հայերէն դիր չըլինելու պատճառով, նրանք
իրանց մայրենի լեզուով ոչ մի գրական աշխատանք
էին կարող կատարել:

Ալեքսանդրիայի, Աթէնքի և Կոստանդնուպոլի-
սարձրագոյն դպրոցներում հայ ուսանողները սովո-
րում էին Աստուածաբանութիւն, ճարտասանութիւն,
գատմութիւն ու փիլիսոփայութիւն: Սահակի և Մես-
րոպի ուղարկած և նրանցից յետոյ արտասահման գր-
ացող հայ ուսանողները թէ ուսում էին ստանում
և թէ միւսնոյն ժամանակ յունարէնից գրքեր էին
թարգմանում: Հայաստան վերադառնալով, նրանք ա-
մեն կերպ աշխատում էին իրանց հայրենիքումն էլ
տարածել յունական ուսման և գիտութեան լոյսը:

Այդ ուսումնական հայ վարդապետները միմիայն թարգմանութիւններ կատարելով չէին բաւականանում, նրանք ինքնուրոյն շատ շարադրութիւններ էին գրում, մեծ մասամբ կրօնական և պատմական բովանդակութեամբ:

Տառերի գիւտով և յունական կրթութեան ազդեցութեամբ, հայերը հետզհետէ դուրս են գալիս իրան նախկին բարբարոսական դրութիւնից և մտնում յուսաւորութեան ու քաղաքակրթութեան շաւղի մէջ: Իրա համար էլ 5-րդ դարը մեր պատմութեան մէկոչւում է Ոսկէ դար:

Սահակ կաթողիկոսին ու Մեսրոպ Մաշտոցի հայկական եկեղեցին սուրբերի դասն է դասել, և նրանք կոչւում են սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Պարսիկների ձգտումները

Մեսրոպեան տառերի գիւտի միջոցին, Հայաստանի թագաւորական իշխանութիւնը չափազանց խախուտ վիճակի մէջ էր գտնւում:

Բիւզանդական կայսրներն ու պարսից թագաւորները իրանց անվերջ պատերազմներով ու յաճախակի արշաւանքներով՝ բոլորովին ուժասպառ էին արել Հայաստանը:

Այդ բանին պակաս չէին նպաստում և նախարարների ներքին կոիւններն ու ըմբոստացումները, որ երբէք չէին դադարում:

Հայ թագաւորները, իրանց յենակէտը կորցրած ջրի մէջ ընկած տաշեղի նման, շարունակ երերւում էին երբեմն պարսիկների, երբեմն յոյների կողմը:

Այդ գրութիւնը վերջանում է նրանով, որ հայական տառերի գիւտից 26 տարի յետոյ, Հայաստանը բաժանւում է Պարսկաստանի և Բիւզանդիայի միջև ու այդպիսով վերջ տրւում Արշակունեաց թագաորութեանն ու Հայաստանի անկախութեանը (432 թ.):

Այնուհետև Հայաստանի մեծ մասը պարսից տէրութեան մի նահանգն է դառնում և կառավարւում պարսից թագաւորների նշանակած յատուկ պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք կոչւում էին մարզպաններ:

Մարզպանները լինում էին յաճախ պարսիկներ, որքան էլ հայ նախարարներից նրանք, որոնք աւելի աւանտարիմ էին պարսիկներին:

Այդպիսի նախարարների թիւը, սակայն, գնալով աւելի ու աւելի պակասում էր Հայաստանում: Հայական տառերի գիւտից յետոյ, որքան աւելի էր տարածւում յունական կրթութիւնը և քրիստոնէութիւնն էլ խոր արմատներ ձգում, այնքան էլ հայերը աւելի էին հեռանում պարսիկների ազդեցութիւնից:

Պարսիկների հովանաւորութիւնն ու բարեկամութիւնը գերադասող էին այն հայերը միայն, որոնք սահմանակից էին նրանց և կամ երկար ժամանակ նրանց հետ խառն էին ապրել: Այդ հայերը չափաւանց շատ ընտելացած լինելով պարսկական սովորութիւններին ու նիստ ու կացին, չէին կարողանում շուտով երես դարձնել իրանց դարաւոր հարևաններից:

Պարսիկները շատ լաւ էին նկատում, թէ ինչպէս հայերի համակրութիւնը աւելի ու աւելի է թեքւում յոյների կողմը: Այդ բանին մի անգամից վերջ դրելու և Հայաստանը ընդմիշտ Պարսկաստանի ազդեցութեան տակ պահելու համար, պարսից Յազկերտ II-րդ

Թագաւորը մտածում է հայերին կրօնափոխ անել և պարսկական կրօնն ընդունել տալ:

Պարսիկներն այն ժամանակ Ջրադաշտի կրօնն էին գաւաճում: Նրանց գերագոյն Աստուածը համարւում էր արեգակը: Եւ որովհետեւ կրակն էլ արեգակի նման իր շուրջը լոյս և ջերմութիւն էր տարածում, ուստի կրակն էլ էին պաշտում:

Պարսիկները սկզբում փորձում են մեղմ միջոցներով առաջ տանել իրանց նպատակը: Նրանք իրանց համակրող հայ նախարարներին մեծ պատիւների և արժանացնում և բարձր պաշտօններ տալիս. մինչդեռ յոյների կողմնակիցներին աշխատում են հեռու պահել ամեն տեսակ պաշտօններից: Բացի դրանից, նրանք հետզհետէ աւելացնում են հայ ժողովրդի ստացւող հարկերը և սկսում հարկ հաւաքել նոյնպէս եկեղեցապատկան կալւածներից, որ մինչև այդ ժամանակ մի շտեմնւած բան էր:

Այդպիսի միջոցներով պարսիկները աշխատում էին նիւթապէս այնչափ ճնշել հայերին, որ նրանք իրանց թշուառութեան պատճառը քրիստոնէութեան մէջ տեսնելով՝ հետզհետէ կրօնափոխ լինէին:

Յագկերտի գրութիւնը եւ հայերի պապասխանը

Յագկերտն ու իր գլխաւոր խորհրդական Միհրդանեսին, տեսնելով, որ ձեռք առնւած մեղմ միջոցները շատ էլ չեն ազդում հայերի վրայ, որոշում են աւելի կտրուկ միջոցների դիմել:

Նրանք իրանց մոզպետի ձեռքով մի ընդարձակ թուղթ են գրում հայոց Յովսէփ կաթողիկոսին ու նախարարներին և առաջարկում կրակաստիւտութիւն ընդունել:

Այդ գրութեան մէջ նրանք խիստ կերպով անարգում էին քրիստոնէութիւնը և աշխատում ասպացուցել, թէ պարսկական կրօնը շատ մեծ առաւելութիւններ ունի:

Այդ գրութիւնը ստանալով, Յովսէփ կաթողիկոսը իսկոյն ժողով է հրաւիրում հայ նախարարներից ու եկեղեցականներից: Ժողովն իր կողմից նոյնպէս մի ընդարձակ պատասխան է գրում: Նրա մէջ մի բա մի ցոյց տալով քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը, հայերը յայտնում են, թէ իրանք ոչ մի կերպ չեն փոխի իրանց կրօնը և պատրաստ են մեռնել քրիստոնէութեան համար:

Հայերի յանդուգն պատասխանը սաստիկ զայրացնում է պարսից թագաւորին: Նա հրաման է ուղարկում, որ հայոց նախարարները իսկոյն իր մօտ գնան: Սրանք չը համարձակւելով դէմ կենալ թագաւորի կամքին՝ գնում են: Գնալուց առաջ նախարարները խօսք են ասալիս կաթողիկոսին, որ հաստատ պիտի մնան իրանց հաւատի վրայ:

Յազկերտի մօտ գնացող նախարարներից ամենագլխաւորներն էին Սիւնեաց Վասակ իշխանը, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մարզպանն էր, սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը և ուրիշները:

Վասակն ու Վարդանը

Վասակը մի խելօք, լուսամիտ և փառասէր մարդ էր: Ինչ երիտասարդ հասակում, նա Մեւրոպ Մաշտոցին ամեն կերպ օգնել էր, որ Սիւնեաց երկրում դպրոցներ բանայ ու կրթութիւն տարածի: Միևնոյն ժամանակ Վասակը շատ ընդունակ վարչական մարդ լինելով՝ ժողովրդից խիստ սիրուած էր:

Սիւնեաց երկիրը Պարսկաստանին սահմանակից լինելով, Վասակը շատ աւելի մեծ համակրութիւն էր տածում դէպի պարսիկները, քան դէպի յոյները:

Նա այնպիսի կարծիքի էր, թէ հայերին աւելի ձեռնտու է պարսիկների գերիշխանութեան տակ մնալ, քան յոյների: Վասակը յոյս ունէր, թէ պարսիկների հաւանութեամբ կարելի կը լինի նոյնիսկ վերականգնել Հայաստանը թագաւորութիւնը:

Նա մինչև անգամ երազում էր, թէ հէնց ինքը կը դառնայ Հայաստանի թագաւորը, քանի որ Միհրընբերսէկ շատ մօտիկ բարեկամը լինելով, նա մեծ պատիւներ էր արժանացել պարսից արքունիքի կողմից և այժմ էլ արդէն Հայաստանի մարզպանն էր:

Մամիկոնեան Վարդանն իր համոզումներով ու հայեացքներով Վասակի ճիշտ հակառակն էր: Իբրև շատ ջերմեռանդ քրիստոնեայ, նա պարսիկներին չէր սիրում և իր ամբողջ համակրանքը Բիւզանդիայի կողմն էր: Բացի դրանից՝ նա հաւատի ու կրօնի խնդիրը բոլոր քաղաքական նկատումներից բարձր էր դասում:

Իբրև շատ քաջ և պատերազմական գործերին հմուտ մարդ, Վարդանը հայոց զօրքերի սպարապետ էր կարգաւոր

չէնց իրանց հայեացքների տարբերութեան պատճառով՝ Վարդանն ու Վասակը խիստ հակառակորդներ էին միմեանց:

Նախարարների կրօնափոխութիւնն ու վերադարձը

Հայ նախարարներին պարսից արքունիքում ոչ միայն սովորական պատուով չեն ընդունում, այլ և Յազկերտը սպառնում է, որ եթէ իր կամքը չը կատարեն, ամենախիստ տանջանքների կենթարկւեն և Հայաստանն էլ քարուքանդ անել կը տայ:

Նախարարները երկար տատանումներից յետոյ, որոշում են, իրանց անձն ու հայրենիքը անխուսափելի պատուհասից փրկելու համար, երեսանց կրօնափոխ լինել:

Այդ իմանալով, պարսիկները սաստիկ ուրախանում են և առատ պարգևներ են տալիս նրանց:

Նախարարները Յազկերտին խոստանում են իրանց հայրենիքը վերադառնալով, հայ ժողովրդին էլ կրօնափոխ անել տալ: Պարսից թագաւորը նրանց մեծ վե՛ւով զօրք ու մուգնը տալով, վերադարձնում է Հայաստան: Մոգերը պէտք է պարսկական կրօնը սովորեցնէին հայ ժողովրդին և եկեղեցիները քանդելով, նրանց տեղ կրակապաշտական մեհեաններ շինէին: Կասկածելով, սակայն, թէ մի գուցէ նախարարները իրժեն իրանց խոստումը, Յազկերտը Վասակի երկու որդիներին իր մօտ պատանդ է պահում:

Նախարարների կրօնափոխ լինելու լուրը Հայաստան էր հասել դեռ նրանց վերադարձից առաջ: Ամբողջ ժողովուրդն ու հոգևորականները սաստիկ յուզել էին: Երկիրը մի ալեկոծւած ծովի էր նմանում, իբր նախարարները մոգերի հետ Հայաստան են մըտնում:

Հէնց առաջին հայկական գիւղում, ուր նրանք յոք են դնում, կատաղի դիմադրութեան են հանդիպում: Ժողովուրդը, Ղևոնդ անունով մի ալեգարդ Կահանայի առաջնորդութեամբ, փայտերով ու բահու բրիչով յարձակւում է պարսիկների վրայ (450 թ.):

Նախարարները ժողովրդի զայրոյթից թէ վախեցած և թէ ոգևորւած, շուտով անցնում են ապրստամբների կողմը և Վարդան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ դուրս քշում պարսիկներին Հայաստանից:

Պարսիկները այդ միջոցին ուրիշ պատերազմով զբաղւած լինելով, անկարող են լինում հայերից իսխոյն վրէժ առնել: Հայերն էլ օգտւելով այդ հանգամանքից, առանց ժամանակ կորցնելու, պատգամաւոր-

ներ են ուղարկում բիւզանդական կայսրին, խնդրելով, որ շուտով օգնութեան հասնի:

Կայսրը թէև խոստանում է զօրք ուղարկել, բայց ինքն էլ ուրիշ պատերազմների բռնւած՝ ոչինչ չէ կարողանում անել:

Միևնոյն ժամանակ հայերը դիմում են նաև Հայաստանի բիւզանդական մասում գտնւող հայ իշխաններին և նրանց էլ օգնութեան են կանչում, սակայն սրանք էլ չեն գալիս: ✓

Վասակի ընթացքը

Հայերին դուրսից օգնութիւն չը գալու պատճառը՝ մասամբ էլ Վասակն էր: Նա էլ իր կողմից էր նաև մականեր գրել բիւզանդական կայսրին և այն կողմում ապրող հայ իշխաններին, հաւատացնելով, թէ պարսիկները բալորովին չեն էլ մտածում հայերին կրօնափոխ անել, այլ թէ հայերն են կամենում պարսիկներից ապստամբել:

Միևնոյն ժամանակ, իբրև երկրի մարզպան, Վասակը սկսում է խիստ հալածանքի ենթարկել բոլոր հոգևորականներին և այն նախարարներին, որոնք աշխատում էին ժողովրդին պարսիկների դէմ գրգռել:

Նա ամեն կերպ աշխատում է մանաւանդ Վարդան Մամիկոնեանին վնասել, որն այդ ամբողջ շարժման ղեկավարն և ողի ներշնչողն էր:

Այսպէս՝ օգուտ քաղելով այն բանից, որ Վարդանը մի փոքրաթիւ զօրքով Աղանից երկրի սահմաններումն էր դտնւում, Վասակը լուր է ուղարկում պարսիկներին, որ շտապեն նրա վրայ յարձակւելու:

Պարսիկները յարձակւում են, բայց մեծ պարտութիւն կրելով՝ յետ են քաշւում:

Վարդանն էլ շտապում է Հայաստան, Վասակի հալածանքների առաջն առնելու:

Իրանց կրած ամօթալի պարտութիւնից յետոյ, պարսիկները աւելի են կատաղում: Նրանք մի ամբողջ ձմեռ պատրաստութիւններ են տեսնում հայերին մի լաւ պատժելու:

Աւարայրի մականամարտը

Հայերը լսելով պարսիկների մեծ պատրաստութիւնը, իրանք էլ են պատրաստուում պատերազմի: Նրանք ոչ մի տեղից օգնութիւն չը ստանալով, որոշում են իրանց սեփական ոյժերով դէմ դնել պարսից տհաւոր բանակին:

Զատիկ օրերը նոր էին անցել, երբ հայերն իմասնում են, թէ պարսից զօրքն արդէն Հայաստանի սահմանն է մտել ու ասպատակում է երկիրը: Սպարապետ Վարդանը իսկոյն հրաւէր է ուղարկում նախարարներին, որ շտապեն իրանց զօրքերով հաւաքել Արտաշատ քաղաքը: Շուտով հաւաքւում են 66,000 զորքի:

Վարդանն Արտաշատում զօրահանդէս է կատարում և զօրքի բոլոր պակասութիւնները լրացնելուց յետոյ, շտապում է պարսիկներին ընդառաջ գնալ: Պարսից զօրքն արդէն հասել էր Արտազ գաւառը: Հայկական զօրքն էլ բանակ է դնում նրանց հանդէպ՝ Աւարայր դաշտում, Տղմուտ գետի ափին:

Հայոց բանակումն էին գտնւում Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ քահանան և ուրիշ շատ եկեղեցականներ: Պատերազմից առաջ Ղևոնդ երէցն ու Վարդանը կրակոտ և ոգևորիչ ճառեր են արտասանում բացատրելով զօրքին այդ պատերազմի նշանակու-

թիւնը: Լուսադէմին պատարագ է մատուցւում. ամենքն էլ հաղորդւում են և խոստովանում մինչև վերջին շունչը կուել իրանց հաւատի համար:

Պարսիկները այդ պատերազմում փղեր էլ էին բերել: Նրանք դուրս են բերում դրանց ու կանգնեցնում դաշտի երկայնութեամբ, ամեն մի փղի աջ ու ձախ կողմը 3000 գինւոր դնելով:

Վարդանն իր զօրքը չորս մասի է բաժանում և ամեն մի մասը մի նախարարի հրամանատարութեան յանձնում: Չորրորդ մասն էլ Վարդանն իր հրամանատարութեան տակ է առնում և կանգնում պարսից բանակի աջ թևի դիմաց:

Պատերազմը սկսում է նետաձգութեամբ՝ գետի երկու կողմից: Հայերը Վարդանի խրախուսանքով անցնում են գետը և ջարդում պարսից բանակի աջ թևը: Պարսիկների մէջ շփոթութիւն է ընկնում, սակայն շուտով վրայ է հասնում նրանց պահեստի զօրքը և պատերազմը նորոգւում է:

Վարդանն իր ընկերներով շրջապատւում է պարսիկներից և քաջաբար երկար կուելուց յետոյ, բռլորն էլ ընկնում են պատերազմի դաշտում:

Իրանով էլ վերջանում է պատերազմը, որ տեւել էր ամբողջ օրը (451 թ. յունիսի 2.):

Այս պատերազմում հայերի կողմից ընկածները ամբողջ թիւը 1036 հողի էր: Իրանց մէջ, բացի Վարդան Մամիկոնեանից, կային և ուրիշ շատ նշանաւոր նախարարներ:

Այդ պատերազմի և նրա մէջ ընկած հերոսները յիշատակը մինչև այսօր էլ տօնւում է բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը:

Պատերազմի անմիջական հետեւանքները

Աւարայրի ճակատամարտում յաղթելուց յետոյ, հայերը գինաթափ չեն լինում: Նրանք քաշուում են իրանց անառիկ բերդերն ու ամրոցները և այնտեղից յարձակումներ գործելով՝ ահագին վնասներ են հասցնում պարսիկներին:

Այս պատերազմից յետոյ, պարսից արքունիքում համոզուում են, որ անհնարին է հայերին բռնութեամբ կրօնափոխ անել: Յազկերտը յետ է կանչում իր զօրքը՝ Հայաստանից և Վասակի տեղ նոր մարզպան նշանակում: Նա կարգադրում է, որ հայերին թոյլ տան ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը: Միևնոյն ժամանակ նա վերացնում է այն բոլոր ծանր հարկերը, որ սովորականից դուրս՝ դրել էին հայ ժողովրդի վրայ:

Յետոյ Յազկերտն իր մօտ է բերել տալիս Յովսէփ կաթողիկոսին, Ասոնդ երէցին, Միւնեաց Վասակին և ուրիշ շատ նախարարների ու եկեղեցականների, որոնց դէմ դատ է սկսուում պարսից արքունիքում:

Իստավարութեան ժամանակ շատ ամբաստանութիւններ ու շարախօսութիւններ են լինում նաև Վասակի դէմ. դայրացած Յազկերտը ղրկում է նրան բոլոր պատիւներից և բանտարկում: Նոյնպէս բանտարկում և խիստ տանջանքների են ենթարկում Յովսէփ կաթողիկոսին, Ասոնդ քահանային և միևնոյն ժամանակ հայ եկեղեցականներին ու նախարարներին: Իրանցից շատերը, որոնց թւում կաթողիկոսն ու Ասոնդ քահանան, չրկարողանալով տանջանքներին դիմանալ, մեռնում են բանտում, իսկ մնացածներն էլ, թասներկու տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ միայն, ազատ են արձակուում և հայրենիք վերադառնում:

(463 թ.): Վասակն էլ երկար հիւանդութիւնից յետոյ բանտի մէջ մեռնում է:

Երկրորդ կրօնական պատերազմը

Առաջին կրօնական պատերազմից յետոյ, պարսիկները ընգամիշտ չեն հրաժարւում հայերին կրօնափոխ անելու մտքից: Շատ ժամանակ շանցած, նրանց նորից մտածում են մեղմ միջոցներով առաջ բանել իրանց նպատակը: Մի կողմից նրանք թոյլ են տալիս հայերին ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը բայց միւս կողմից բոլոր արժանաւոր, ազնիւ քարեպաշտ մարզկանց հեռացնում են ամեն կարգ պաշտօններից, զրկում են պատիւներից և անարգանքների ենթարկում: Բարձր պաշտօնների ու պատիւների արժանանում են այն հայերը միայն, որսկ համակերպւում ու գործիք են դառնում պարսկարքունիքին:

Այդ եղանակով պարսիկները այս անգամ բաւականին յաջողութիւն են ունենում, մօտ 30 տարւ ընթացքում, շատ հայեր՝ թէ նախարարներից և թողովրդից՝ թողնում են քրիստոնէութիւնը և պարսից կրօնն ընդունում: Հայերը սակայն քիչ յետոյ նորից են գլուխ բարձրացնում պարսիկների դէմ սկսում մի շարք պատերազմներ, որ տևում են քանի տարի:

Այս երկրորդ կրօնական պատերազմների ժամանակ, հայկական գօրքերի գլխաւոր հրամանատարն նրանց ոգի ներշնչողն էր Վահան Մամիկոնեանը, որ Վարդան Մամիկոնեանի եզրօրորդին էր:

Վահանն էլ Վարդանի պէս շատ քաջ և անկրկ մարդ էր: Նա շատ ծառայութիւններ էր մատուց

պարսիկներին և նրանց սիրելին դառել: Արքունիքի ատարեալ վատահուժիւնը զրաւելլու համար, նա ինչև իսկ դնացել էր պարսից մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն աջնտեղ հաւատափոխ էր եղել, բայց շուտով զղջա-
ել էր և առիթ փնտրում իր յանցանքը քաւելլու:

Եւ այգ առիթը շատ շուտով է ներկայանում: Բաստանում, որը նոյնպէս պարսիկների գերիշխա-
ւթեան տակ էր՝ ապստամբութիւն է ծագում: Հան-
սմանքից օգտւելով, հայ նախարարներն էլ խորհուրդ
կազմում և քաջ Վահանին իրանց սպարապետ
տրելով, ապստամբում են (481 թ.) և պատերազմ
այտարարում պարսիկներին:

Այս պատերազմների մէջ Վահանն իր փոքրաթիւ
քրով շատ քաջագործութիւններ է կատարում և
հազին վնասներ հասցնում թշնամուն: Պարսիկները
ըջապէս ստիպւում են հաշտութիւն կնքել Վահանի
տո: Վահանը հետևեալ երեք պայմաններն է առա-
ջարկում. 1. Քրիստոնէութիւնը պէտք է օրինաւոր և
շատ կրօն ճանաչւի Հայաստանում և ոչ մի հայի
պիտի ստիպւն կրօնափոխ լինել: 2. Արժանաւոր ու
արժան մարդկանց մէջ տարբերութիւն պիտի դրւի.
Արժան ու անպիտան մարդկանց չըպիտի պաշտօն-
ը ու պատիւներ տրւեն, իսկ արժանաւորները հա-
ծւեն: 3. Թագաւորը չըպէտք է հաւատ ընծայի
ինն կարգի չարամիտ մարդկանց ամբաստանութիւն-
ըին, այլ ամեն ամբաստանութիւն պէտք է ինքն
ձամբ քննի և այնպէս դատաստան անի:

Պարսիկներն ուրախութեամբ ընդունում են այս
որ պայմանները: Նրանք այլևս հրաժարւում են
պերին կրօնափոխ անելու մտքից և բաւականանում
նրանցից վերցւած սովորական հարկով (484 թ.):
Այնուհետև Վահան Մամիկոնեանը մի քանի խո-

շոր ծառայութիւններ է մատուցանում պարսից արքունիքին, որոնց համար Թագաւորի սիրելին է դառնում և նշանակւում Հայաստանի մարզպան:

Կրօնական պատերազմներից յետոյ, Հայաստան պարսից իշխանութեան տակ է մնում դեռ էլի մօմէկ ու կէս դար:

Բայց անա եօթերորդ դարում, հեղեղի նման իրանց բնիկ հայրենիքից դուրս են թափւում արքունիքները և արշաւում օտար երկիրներ գրաւելու: Նրանք նւաճում են ամբողջ Պարսկաստանն ու նրա տիրութեան տակ եղած բոլոր երկիրները, որոնք թւում նաև Հայաստանը:

ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Արաբները մահմեդականութիւնից առաջ

Մինչև եօթերորդ դարի սկզբները արաբները ապրում էին Արաբիայում: Նրանք դատ-գատ ցեղերի բաժանւած բոլորովին նահապետական կեանք էին վարում: Ամեն մի ցեղ ունէր իր ցեղապետը, որը ցեղին թէ պատերազմներ էր առաջնորդում, թէ նրա դատաւորն էր և թէ կրօնապետը:

Այդ ցեղերից մի քանիսը գեռ շատ հին ժամանակներից նստակեաց կեանք էին վարում և ունէին շատ հարուստ ու գեղեցիկ քաղաքներ, իսկ շատ ցեղեր էլ թափառակա կեանք էին վարում:

Նստակեաց կեանք վարողները նշանաւոր էին իր բազմաթիւ վաճառականութեամբ, իսկ թափառաշրջիկները պարտապարտ էին մեծ մասամբ աւազակութեամբ:

Իրանց երկրի դիրքի շնորհով, արաբները վաճառականութեան միջնորդ էին հանդիսանում հարուստ Հնդկաստանի, Փոքր Ասիայի և Եգիպտոսի միջև: Նրանց ուղտերի կրօնականներն էին տեղափոխում այդ երկիրների բոլոր

զրանքները, որոնք յաճախ ճանապարհին կողոպտուում էին նոյն արաբների աւագակային խմբերի կողմից:

Արաբների այդ անջատ ցեղերը ոչ մի ընդհանուր կապ չունէին միմեանց մէջ: Նրանցից ամեն մէկն իր առանձին բարբառովն էր խօսում և իր յատուկ կրօնը զաւանում: Թէև բոլոր արաբներն էլ բնապաշտներ էին, այսինքն՝ նրանք աստուածներ էին համարում արեգակը, լուսինը, աստղերը և բնութեան մէջ եղած զանազան երևոյթները, բայց և այնպէս ամեն մի ցեղ իր առանձին կրօնական հասկացողութիւնները, սովորութիւններն ու իր յատուկ աստուածներն ունէր:

Նկար 12. Արաբ

Միակ բանը, որ այդ ցեղերին միմեանց հետ կապում էր, դա Մեքքէի մօտ գտնւած ուխտատեղին էր, ուր Արաբիայի բոլոր կողմերից, տարին միանգամ, բազմաթիւ արաբներ ուխտի էին գնում և հանդիսաւոր զոհ մատուցա-

նուսմ: Այդ ուխտատեղում մի սև քարի կտոր կար, որի մասին արաբները ասում էին, թէ երկնքից է վայր ընկել: Ուստի նրա սուրբ լինելը ամենքն էլ ընդունում էին: Այդ քարը մինչև օրս էլ կայ Մեքքէում, ուր ուխտ են գնում մահմեդականները աշխարհի բոլոր ծայրերից:

Այդպէս իրարու հետ ոչ մի ընդհանուր կապ չունենալով, արաբական ցեղերը միմեանց խիստ թշնամաբար էին վերաբերում և շարունակ ու անվերջ պատերազմներ էին մղում:

Այդ արիւնահեղ պատերազմները տարւայ մէջ միայն մէկ ամիս էին դադար առնում: Դա այն ամիսն էր (Բամազան), երբ արաբները պէտք է ուխտ գնային Մեքքէ: Այդ ամսի ընթացքում ոչ միայն պատերազմներ չէին լինում, այլ և աւազակութիւններն անգամ դադարում էին, որպէսզի ուխտաւորները անհանգիստ չըլինէին:

Մ ու Ն ա մ մ ե դ

Եթերորդ դարի սկիզբներում, Մեքքէ քաղաքից Մուհամմեդ անունով մի արաբ, տեսնելով իր ցեղակիցներին աւազակարարոյ բնաւորութիւնը, շարունակ միմեանց կոտորելը, արբեցող ու անառակ կեանքը, մտածում է մի հնար գտնել նրանց ուղղելու և լաւ կեանքի վարժեցնելու:

Մուհամմեդը խելօք և զգայուն մարդ էր: Իբրև ուղտապան և վաճառական, նա շատ երկիրներ էր ման եկել և այն համոզման հասել, թէ արաբները կարող են ուղիղ ճանապարհի գալ, եթէ մէկ և ընդհանուր կրօն ունենան:

Այդպիսի համոզման գալով, Մուհամմեդը սկսում մօտիկից ուսումնասիրել քրիստոնէական, մովսիսական և այլ կրօնները: Անգրագէտ լինելով, նա բերանացի է տեղեկութիւններ հաւաքում այդ կրօնների մասին այն բոլոր երկիրներում, ուր ինքը իբրև ուղտապան այցելում էր:

Իր ցեղակիցների համար մի նոր կրօն յօրինելու մասին Մուհամմեդը այնչափ շատ և խորն է մտածում, որ սկսում է կասկածել, թէ գուցէ ինքն էլ Մովսէսի ու Յիսուսի նման, Աստուծու ուղարկած մի մարգարէ է:

Այդ կասկածը հետզհետէ հիւանդոտ Մուհամմեդի մէջ կատարեալ հաւատ է դառնում, որից յետոյ նա հրապարակ է գալիս և սկսում ժողովրդին իր նոր կրօնը քարոզել:

Սկզբում արարները նրան ծաղրում և խելագար են անւանում, բայց յետոյ նրա հետևողների թիւը հետզհետէ բազմանում է և Մուհամմեդին ճանաչում են Աստուծու Մարդարէ:

Մուհամմեդի քարոզած կրօնը կոչւում է Մահմեդականութիւն կամ Իսլամ:

Իսլամը եւ նրա տարածելը

Իսլամը քարոզում է միաստուածութեան գաղափարը: Նա թէ Մովսէսին և թէ Յիսուսին Աստուծու մարգարէներ է ընդունում, բայց դրանցից աւելի բարձր մարգարէ՝ համարում է Մուհամմեդին:

Բացի կրօնական դաւանանքից, Իսլամը սովորեցնում է և շատ ուրիշ կանոններ և օրէնքներ, որոնց համաձայն Մուհամմեդի հետևողները պիտի կարգաւորեն իրանց առօրեայ ընտանեկան ու հասարակական կեանքը:

Իսլամի բոլոր ուսմունքները, որ Մուհամմեդի քարոզներն են համարում, հաւաքւել ու տպագրւել են մի դրքի մէջ, որ կոչւում է Դուրան:

Մուհամմեդը տեսնելով, որ իր քարոզած կրօնը արագութեամբ չի տարածւում, պատւիրում է իր հետևողներին՝ սրի ոյժով տարածել Իսլամը: Դրա շնորհով, Մուհամմեդի մահից շատ ժամանակ չանցած, Իսլամը արաբական ցեղերի միակ կրօնն է դառնում, Դուբանի լեզուն՝ բոլոր ցեղերի միակ ազգային լեզուն, իսկ Մուհամմեդի յաջորդներն էլ նրանց թէ կրօնական և թէ քաղաքական պետն են դառնում: Այս վերջինները կոչւում էին Մալիֆներ:

Այգպէս Իսլամի և մի ընդհանուր լեզւի միջոցով արաբական անջատ ցեղերը միանում և մի ընդհանուր տէրութիւն են կազմում: Յետոյ նրանք խալիֆների առաջնորդութեամբ, դուրս են գալիս իրանց անապատ երկրի սահմաններից և գնում աւելի բարգաւաճ երկիրներ գրաւելու և օտար ազգերի մէջ Իսլամը սրի ոյժով տարածելու:

Արաբական Խալիֆաթը

Արաբները կարճ ժամանակի ընթացքում, նւաճով են Փոքր Ասիայի այն բոլոր երկիրները, որ մինչև այժմ ժամանակ պարսից և բիւզանդական կայսրութեան տիրուպետութեան տակ էին գտնուում:

636 թւականին նրանք մտնում են Պարսկաստան: Մի քանի կատաղի կռիւներից յետոյ, պարսիկները յաղթում անձնատուր են լինում և ընդունում Իսլամը:

Պարսից Սասանեան ցեղի վերջին Յազկերտ երրորդ թագաւորը փախչում, գնում է Ասիայի խորքերը: Այդպիսով էլ վերջ է գտնում պարսից վաղեմի հզոր թագաւորութիւնը և Պարսկաստանը արաբական ընդարձակ և հզոր իսլամիֆաթի մի նահանգն է դառնում:

Արաբները Պարսկաստանի սահմաններից էլ աւել հեռուն են գնում՝ թէ դէպի արևելք և թէ դէպի արևմուտք և մի շատ ընդարձակ տէրութիւն հիմնում: Արաբական տէրութիւնը կոչւում էր Խալիֆաթ:

Իրանց նւաճումները չափազանց ընդարձակելով, արաբական խալիֆները իրանց մայրաքաղաքը Մեքքէից անդափոխում են նախ Իամասկոս և ապա Բաղդատ քաղաքները: Այդպիսով նրանք աւելի մօտենում են իրանց նւաճած երկիրներին և աւելի հեշտ կերպով նրանց կառավարում:

Տիրապետած երկիրներից ձեռք բերւած ահագին հարստութիւնների շնորհով, այդ երկու քաղաքներն էլ կարճ ժամանակի մէջ, վաճառականութեան ու լուսաւորութեան մի-մի ծաղկած կենտրոններ են դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

640 թւականին արաբները մտնում են Հայաստան: Հայերն էլ են փորձում դիմադրութիւն ցոյց տալ, բայց՝ մեծ պարտութիւն են կրում: Արաբները շատ անգթութիւններ կատարելով, 35 հազար մարդ գերի են տանում ու տիրում Հայաստանին:

Նրանք էլ պարսիկների նման անկարող են լինում հայերի մէջ իրանց կրօնը տարածել: Արարները աւականանում են նրանով միայն, որ հայերը հնա-
նոց մնան Խալիֆի իշխանութեանը և կանոնաւորա-
լէս հարկ վճարեն:

Այդ ժամանակից էլ Հայաստանը սկսում է կա-
ռավարւել խալիֆների նշանակած յատուկ պաշտօն-
անների միջոցով, որոնք կոչւում էին Ոստիկան կամ
Յմիրա:

Հայաստանը Արարական տիրապետութեան տակ
նկնելուց յետոյ, դարձեալ կուսինձոր է մնում եր-
կու հզօր տէրութիւնների միջև:

Ինչպէս որ առաջ յոյներն ու պարսիկներն էին
լարունակ միմեանց դէմ պատերազմում, Հայաստա-
նին տիրապետելու համար, այժմ էլ նոյն յոյներն ու
արարներն են կռիւներ մղում այդ նպատակով: Հա-
լերը, կամենալով իրանց վրայ ծանրացող լուծը թե-
թեւացնել, այս անգամ էլ մերթ յոյների և մերթ
արարների օգնութեանն են դիմում:

Հայաստանը մօտ 200 տարի սոսկալի արհաւիրք-
ների ասպարէզ է դառնում:

Արարական սոսկալի արշաւանքներից, Հայաստա-
նի տարեգրութեան մէջ ամենանշանաւորն է Կաշմ
ոստիկանի առաջնորդութեամբ տեղի ունեցածը (703
թէ 704 թ.):

Այդ կատաղի արարը, ուզելով հայերին մի լաւ
դաս տալ, որպէսզի նրանք այլ ևս յոյների կողմը
չանցնեն, հայ իշխաններին խաբէութեամբ կանչում է
Նախիջևան և այնտեղ եկեղեցու մէջ բոլորին էլ այ-
րում է: Յետոյ ասպատակներ է սփռում Հայաս-
տանի զանազան կողմերը և ամեն տեղ կոտորած ու
հրդեհ տարածում:

Այդ թւականը մեր պատմութեան մէջ յայտնի է
Հրդեհի տարի անունով:

Հայկական նոր իշխանութիւնների ելեւան զայլ

Արաբական տէրութիւնը չափազանց ընդարձակ-
ւելով, IX-րդ դարում սկսում է հետզհետէ թուա-
նալ և դէպի անկում գնալ: Խալիֆների նւաճած ըն-
դարձակ երկիրներն ու բազմազան ազգերը սկսում
են միմեանց յետևից բաժան-բաժան լինել և դատ-
զատ տէրութիւններ կազմել:

Արաբների թուլութիւնից ուզում են օգտուել նաև
հայերը: Հայ իշխանները, Սևադա անունով պարսիկ
իշխանի հետ խօսք մէկ անելով ապստամբում են
արաբների դէմ: Սակայն ապստամբութիւնը չէ աջող-
ւում. արաբները յաղթող են հանդիսանում և նոր
թշւառութիւններ առաջացնում Հայաստանում:

Հայ իշխանները տեսնելով, որ անկարող են
ապստամբութեամբ ազատուել արաբներից, փոխում
են իրանց ընթացքը: Նրանք այս անգամ աշխատում
են հնազանդութեամբ և թանկագին պարզւներով սի-
րելի դառնալ խալիֆներին ու հէնց նրանց հաւանու-
թեամբ զօրեղացնել իրանց իշխանութիւնը:

Եւ այդ բանը նրանց յաջողւում է: IX և X-րդ
դարում Հայաստանի զանազան մասերում մի քանի
հայկական անկախ իշխանութիւններ ու նոյն իսկ
թագաւորութիւններ են ստեղծւում, որոնք երկար
ժամանակ խալիֆների հովանաւորութիւնն էին վա-
յելում:

IV

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք

Արարական տիրապետութեան օրով ստեղծւած հայկական իշխանութիւններից ամենագորաւորը Բագրատունեաց թագաւորութիւնն էր:

Բագրատունի նախարարների տոհմը շատ հին ծագումն ունէր: Նրանք Արշակունեաց թագաւորութեան օրով էլ շատ բարձր դիրք էին վայելում և որդոց որդի թագադիր ասպետի պաշտօն ունէին:

Բագրատունիք բոլոր հայ նախարարներից ամենահարուստն էին թէ իրանց կալւածներով և թէ դրամով: Արարական տիրապետութեան ժամանակ նրանց կալւածները այնչափ ընդարձակել էին, որ համարձակ կարող էին մի ընդարձակ տէրութիւն կազմել: Նրանք կարողանում էին իրանց հպատակ ժողովրդից մօտ 40,000 զօրք հաւաքել:

Արարների դէմ ապստամբութեան անյաջող փորձերի ժամանակ, Բագրատունի Սմբատ իշխանը, որ սպարապետի պաշտօն ունէր, արարների կողմն էր անցել և շատ մատնութիւններ կատարել: Սակայն արարները Սմբատին էլ չըխնայելով, ուրիշ շատ հայ իշխանների հետ բռնել ու Բաղդատ էին տարել:

Պալիֆը նրանց բոլորին էլ բանտարկել էր, իսկ տանալով ազատ թողնել այն դէպքում միայն, երբ մահմեդականութիւն կրնդունեն: Ազգին դաւաճանաւ Սմբատը սակայն չէր դաւաճանել իր կրօնին և մեռել էր բանտում՝ տանջանքների տակ: Մահից յետո՛նա կոչւել է Սմբատ Խոստովանող:

Աշոտ I Բագրատունի թագաւոր

Սմբատ Խոստովանողի Աշոտ որդին չէ յուսահատուում իր հօր եղեռնական մահից: Նա շարունակում է մեծ հաւատարմութիւն ցոյց տալ Պալիֆին և առատ պարգևներով նրա սիրելին է դառնում:

Աշոտի միջամտութեամբ Բաղդատի բանտուկէնդանի մնացած հայ իշխաններն ազատ են արձակուում և հայրենիք վերադառնում: Այդպիսով Աշոտը հայ իշխաններին ու ազնւականներին էլ սիրելի է դառնում:

Աշոտը ժողովրդի ու երկրի բարեկարգութեան մասին՝ մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս: Արաբական արշաւանքներից քարուքանդ եղած գիւղեր ու քաղաքները նորոգելով, նա ամեն կերպ աջակցում է ժողովրդի քայքայւած վիճակը բարելաւելու:

Իր քաղցր վարմունքով ու հաւատարմութիւնով Աշոտը հետզհետէ այն աստիճան սիրելի է դառնում Բաղդատի Պալիֆին, որ սա «Իշխանաց Իշխանի» պատւաւոր տիրոջուն է ուղարկում նրան (859 թ.):

Աշոտն իր դիրքը էլ աւելի ամրացնելու նպատակով, խնամիական կապեր է հաստատում երկու գլխաւոր հայ նախարարների հետ և իր երկու աղջիկներից մէկը՝ տալիս է կնութեան Սիւնեաց իշխանին: Իսկ միւսը՝ Արծրունեաց իշխանին:

Աշոտի «Իշխանաց Իշխան» դառնալուց շատ ժամանակ չանցած, պարսիկները ապստամբում են արարելի դէմ: Որպէսզի հայերին թոյլ չըտան Խալիֆին չնելու, նրանք բազմաթիւ զօրքով մտնում են Հաստան: Հայկական զօրքերը Երասխի ափին միակալի ջարդ են տալիս պարսիկներին և փախցնում:

Այս փառաւոր առիթից օգտւելով, հայ իշխաններն ու կաթողիկոսը, Դւինի Ոստիկանի միջոցով, հաղորւմ են Խալիֆին, որ Աշոտին թագաւորեցնէ Հաստանի վրայ:

Խալիֆը մտածելով, որ եթէ հայերի ցանկութենը չըկատարի, նրանք կարող են միանալ ապրտամբ պարսիկների հետ, համաձայնում է: Նա չէ երթում հայերի խնդիրը մանաւանդ նրա համար, որ նրանք խոստանում էին շարունակել հաւատարիմ հարկատու մնալ Բաղդատին:

Շատ ժամանակ չանցած, Խալիֆը թագաւորական ուր և զգեստներ է ուղարկում Աշոտին, իսկ Գէորգ Կթողիկոսն էլ խուռն բազմութեան ներկայութեամբ իրան թագաւոր է օծում (885 թ.):

Երբ Բիւզանդիայում իմանում են Աշոտի թագաւոր դառնալը, կայսրը շտապում է իր կողմից էլ թագաւոր արքայաւայել ընծաներ ուղարկել հայոց նոր թագաւորին: Դրանով յոյները մտածում են նոյնպէս հայերի սիրտը շահած լինել, որպէսզի նրանք մշտապէս արաբների կողմնակից չըմնան:

Թագաւոր դառնալուց յետոյ, Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Ախուրեան գետի ափին գտնւող Բազարան քաղաքը և վերականգնում Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակ եղած բոլոր պատական ու վարչական կարգերը: Նա անձամբ շըրտում է իր երկրի զանազան կողմերը և ամեն տեղ

կատարեալ խաղաղութիւն հաստատելուց յետոյ, զոր նում է Կոստանդնուպօլիս՝ յունաց կայսրին տեսութեան:

Կայսեր հետ քաղաքական և առևտրական դատարարութեամբ, Աշոտը վերադառնում է Հայաստան, սակայն ճանապարհին հիւանդանում ու մեռնում է Շիրակ գաւառում (890 թ.):

Հայաստանը Աշոտ Ա-ի յաջորդների օրով

Աշոտի մահից յետոյ Հայաստանը երկար ժամանակ նորից կորցնում է ներքին խաղաղութիւնը: Գոհակալութեան համար առաջ եկած կոիւնները, նախարարների ըմբոստացումները և արտաքին թշնամիները յարձակումները՝ քայքայում և ուժասպառ են անում հայ ժողովրդին:

Արշակունեաց թագաւորութեան օրով, Հայաստանում գահակալութիւնը ժառանգական էր, այսինքն հօր մահից յետոյ թագաւորում էր որդին: Այդպէս էին և բոլոր հարևան երկիրները: Արաբական խալիֆայութիւնը սակայն այդ ձևով չէր: Այնտեղ մեռնող խալիֆի գահը ժառանգում էր ոչ թէ որդին, այլ տոհմի աւագ անդամը:

Բագրատունիներն էլ ժառանգականութեան այս նոր ձևն են ընդունում և այդ պատճառով ահագին պառակտումներ են սկսում Բագրատունեաց թագաւորական տոհմի մէջ:

Այդ բոլոր պառակտումներից օգուտ են քաղում ոչ միայն Հայաստանի արտաքին թշնամիները, այլ նաև հայ նախարարները: Նրանք ըմբոստանալով իրանց թագաւորի դէմ, ձգտում են առանձին և անկախ թագաւորութիւններ հաստատել:

Այսպէս Արծրունիք, Աշոտի յաջորդների դէմ պատամբելով, Վասպուրականում մի անկախ թաւաւորութիւն են հիմնում (908 թ.): Աւելի ուշ նոյնէս անկախ հայ փոքրիկ թագաւորութիւններ են հիմնում Վանանգ գաւառում (968 թ.), Սիւնեաց շխարհում (970 թ.) և Լօռում (988 թ.):

Արաբները ոչ միայն չեն արգելում հայ նախարաներին այդպիսի առանձին տէրութիւններ հաստատելու, այլ և ամեն կերպ նպաստում են դրանց: Երկուսով նրանք խանգարում էին Բագրատունեաց թագաւորութեան զօրեղանալը և հայոց ոյժերը բանաւաճան անելով, անգոր դարձնում լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալու համար:

Բագրատունիների զօրեղանալը ցանկալի չէր արաբներին նաև նրա համար, որ այս հայ թագաւորներն էլ արշակունիների նման, միշտ հակած էին էպի յոյները, ուստի կարող էին Բիւզանդիայի հետ աշնակցելով, մեծ պատուհաս լինել Պալիֆաթի գրչին:

Իրա համար էլ արաբները ամեն անգամ, հէնց որ նկատում էին Բագրատունի թագաւորների մերկեցումը յոյների հետ, իսկոյն ասպատակում էին Հաստատանը և ահագին աւերումն առաջացնում:

Աշոտ III Ողորմած

Աշոտի յաջորդներն երկար ջանքերից յետոյ, երբ երջապէս համոզուում են, որ անկարող են հայ նախարարների ըմբոստութիւնները զսպել ու մի զօրեղ իսկական տէրութիւն ստեղծել, հրաժարւում են այդ տրքից: Նրանք բաւականանում են իրանց տոհմական

երկիրներով և ամբողջապէս նւիրուում նրանց ծագեցնելու և բարեկարգելու գործին:

Նղբայրասպան պատերազմներից քայքայւած հաժժողովուրդը այդ ժամանակից շունչ է առնում սկսում խաղաղ աշխատանքներով զբաղել:

Այդ խաղաղ աշխատանքի շնորհով, Բագրատունեաց տէրութիւնը խիստ բարգաւաճում է, երկրագործութիւնը ծաղկում և առևտուրն ու վաճառականութիւնը զարգանում են:

Այդ շրջանի թագաւորներից մեծ ուշադրութեամբ արժանի է մանաւանդ Աշոտ III-րդ թագաւորը, որ իր հեղ բնաւորութեան և կատարած բազմաթիւ բարեգործութիւնների պատճառով, մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Աշոտ Ողորմած անունով:

Աշոտ III-րդի հայրը՝ Աբաս թագաւորը, որ նոյն պէս շատ խաղաղասէր ու շինարար մարդ էր, մեռնելուց յետոյ երկու որդի էր թողել—Աշոտ և Մուշեղ անունով:

Աբասին յաջորդել էր մեծ որդին Աշոտը, բայց Մուշեղն ապստամբում է իր եղբօրը դէմ՝ ուզելով ժառանգել հօր գահը: Երբ Մուշեղին այդ բանը չէր յաջողում, նա իր կուսակիցների օգնութեամբ վառանձին թագաւորութիւն է հիմնում Վանանդ գաւառում, մայրաքաղաք ընտրելով Կարսը (968 թ.):

Ազգակործան կռիւները երկար չը բորբոքելու համար, Աշոտը ճանաչում է իր եղբօր հիմնած նախնական թագաւորութիւնը և լաւ յարաբերութիւններ հաստատում նրա հետ:

Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Անի քաղաքը և իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձնում է փոքրիկ տէրութիւնը շէնացնելու ու պայծառացնելու վրայ:

Նա իր հօր՝ Աբաս Թագաւորի օրինակին հետե-
 ելով, շատ կործանւած քաղաքներ ու գիւղեր վերա-
 սրոգել է տալիս, բազմաթիւ վանքեր ու եկեղեցի-
 քեր է կառուցանում և բարեգործական հաստատու-

Նկար 13. Ղօշաւանք

իւններ հիմնում, ինչպէս օրինակ՝ որբանոցներ,
 կղբատանոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ: Ու
 այդ բոլոր բարեգործական հաստատութիւնները Աշոտն

ապահովեցնում է յատուկ նշանակւած եկամուտներով:

Պատմում են, որ Աշոտ Ողորմածը երբէք սեղան չէր նստում՝ առանց մի քանի աղքատ ու խեղճ հիւրերի:

Շինարարական և բարեգործական գործերը զբաղւելիս, Աշոտ Ողորմածը միևնոյն ժամանակ մեծ հոգ է տանում իր երկրի պաշտպանութեան մասին: Այսպէս՝ իր տէրութեան մէջ եղած բերդերի ու ամրոցների թիւը նա աւելացնում է և մի պատկառման մշտական բանակ կազմում՝ հետևակ ու ձիաւոր զօրքերից:

Աշոտ Ողորմածի թագաւորութեան օրոք, իր տուն անունով արաբ զօրապետը ապստամբութիւն Խալիֆի դէմ և Միջագետքն ու Ատրպատականը զիջում ու վրայ անելուց յետոյ, յարձակում է Հայաստան վրայ:

Աշոտն իր զօրքով մի լաւ ջարդ է տալիս Հայտունին: Սա բռնւում է և Աշոտի հրամանով գլխաւորւում:

Այս դէպքը Խալիֆին մեծ գոհունակութիւն պատճառում: Նա Աշոտին շատ թանկագին ընծայում է ուղարկում և Շահի-Արմէն տիտղոսի հետ՝ թոյլ տրում նրան՝ գլխին արաբական ձևով չալմա փաթթել:

Աշոտ Ողորմածը մեռնում է 26 տարի թագաւորելուց յետոյ (977 թ.):

Անի քաղաքի շինութիւնը

Բագրատունեաց խաղաղասէր ու շինարար թագաւորնեկ ամենափայլուն գործերից մէկն էլ եղել է Անի քաղաքի շինութիւնը:

Այդ քաղաքը այժմ բոլորովին աւերակ ու անմարդ բնակ է, բայց նրա աւերակների փառաւոր մնացորդները և

յմունք են պատճառում բոլոր այցելուներին: Այդ մնա-
րդներից դժևար չէ հասկանալ, թէ որպիսի մեծ, հարուստ,
ղեցիկ ու անառիկ քաղաք է եղել Անին և թէ ինչպիսի
եղ ու փարթամ կեանք են վարել այնտեղ մի ժամանակ
սգրատունեաց թագաւորներն ու հայ իշխանները:

Ութերորդ դարում Անին մի փոքրիկ աւան է եղել,
երակ գաւառում, Ախուրեան գետի ափին:

Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադրի պապը,
եւելով այդ գաւառը կամօարականներից, ընտանիքով գնում

Նկար 14. Բագրատունիների Բարձրագոյն Պարիզարանը

հակում է Անիում: Դրանից յետոյ Անին հետզհետէ շէ-
տանում և ընդարձակում է:

Առաջին անգամ Անին մայրաքաղաք է դառնում Աշոտ
ղորմածի օրով, որից յետոյ նա սկսում է արագութեամբ
եծանալ, բազմամարդ դառնալ և պարզարեւել շատ փառա-
ւոր շէնքերով, գեղեցիկ պալատներով և մանաւանդ հոյա-
պապ տաճարներով:

Բագրատունիների այդ փառահեղ մայրաքաղաքը շատ

անառիկ դիրք է ունեցել: Արևելեան և հարաւային կողմերից նա պաշտպանուում էր Ախուրեան գետով, որ հոսում մի շատ խոր ձորի միջով: Արևմտեան կողմից ընկած է Ծաղկաձորը, որը նոյնպէս շատ անմատչելի էր դարձնում քաղաքը: Բնական պաշտպանութիւնից Անին զուրկ էր միմայն հիւսիսային կողմից. իսկ այդ կողմումն էլ Բազրատոսները շինել էին տուել կրկնակի հսկայական պարիսպներ:

Պարիսպների մեծ մասը մինչև օրս էլ դեռ կանգուն մնացել, իսկ քաղաքում եղած բազմաթիւ հոյակապ շէնքերը

Նկար 15. Անիի պարիսպները

նութիւններից մնացել են միայն մի քանի կիսաւեր եկղեցիներ:

Ենթադրութիւն կայ, թէ այդ եկեղեցիների մեծ մասը շինւել է Աշոտ Ողորմածի երկու որդիների՝ Սմբատ II-ի Գագիկ I-ի օրով, որոնք միմեանց յաջորդելով Թագաւոր են, Աշոտից յետոյ, ամբողջ 43 տարի—Սմբատը 13, ի Գագիկը 30 տարի:

Յայտնի գիտնական պրօֆեսոր Ն. Մարրի վերջին տրիներումս Անիում կատարած պեղումների շնորհով, հնտակից հանւել է Գագիկ I-ի շինել տւած Լուսաւորիչ եկեղեցու մնացորդները, որոնցից կարելի է լինում հասկանալ թէ ճրպիսի փառաւոր շինութիւն է եղել այդ եկեղեցի նոյն եկեղեցում գտնւել է նաև Գագիկի արձանը իր ամբողջութեամբ:

Գագիկի շինել տւած եկեղեցին գտնւելուց յետոյ, պրօ

Դարը ձեռնարկել է Բագրատունիների արքունական պա-
նտի տեղը պեղել, որ գտնուում է Մաղկաձորի վրայ, քաղաքի
քեմտեաւ մասում: Պեղումները դեռ վերջացած չեն, բայց
սցւած յատակագծից պարզ տեսնուում է, թէ ճրպիսի շքեղ
մեծ շինութիւն է եղել այդ պալատը:

Նկար 16. Գաղիկ I-ի արձանը

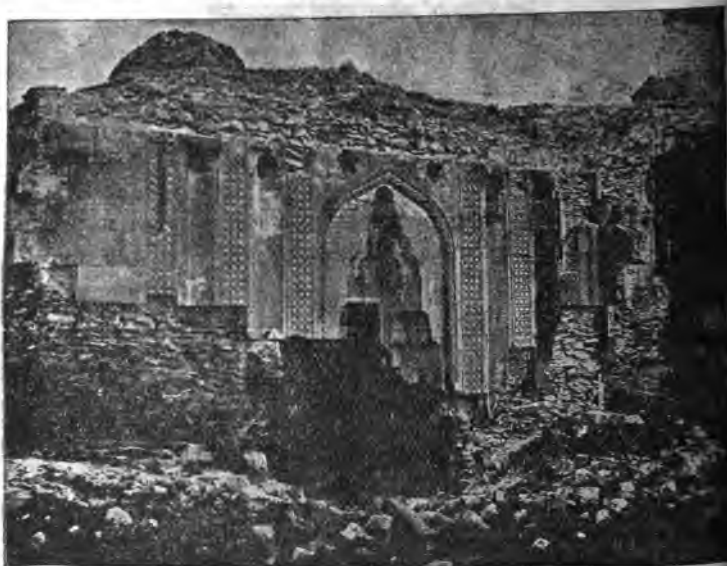
Շատ նշանաւոր ու զեղեցիկ շինութիւն է եղել նաև
նրի մատենադարանը:

Անիի տմենանշանաւոր շէնքերի, ինչպէս և հրաշալի
այր եկեղեցու շինողը համարուում է Տրդատ ճարտարպե-
ր, որ շատ հռչակաւոր էր իր ժամանակին:

Շինութիւնների մեծ մասը իրանց վրայ կրում են
բարական և բիւզանդական ոճի խառնուրդ:

Պեղումներից պտնւած բոլոր արժեքաւոր իրերը պահուում են Անիում, արարական տիրապետութեան ժամանակ շինւած մզկիթում, որ այժմ մուզէումի է վերածւած:

Այդ ժամանակաշրջանում քանդակագործութիւնն էլ մեծ զարկ է ստացել հայերի մէջ և նա արտայայտել է մեծ մասամբ տապանաքարեր ու խաչքարեր քանդակելու

Նկար 7. Անիի մատենադարանի ճակատն ու սրահները:

մէջ, որոնց մնացորդները մինչև այսօր էլ հիացմունք պատճառում շատ զեղարւեստագէտներին:

ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Արծրունեաց թագաւորութեան վախճանը

Բագրատունեաց տէրութեան անդորր ու խաղա վիճակը վերջ է ստանում Աշոտ Ողորմածի որդւո՞ր Գագիկ I մահով (1020 թ.):

Գագիկը նրկու որդի ունէր—Յովհաննէս-Սմբատ Աշոտ: Հօր մահից յետոյ, սրանց մէջ նորից երկաստե վէճեր ու կռիւններ են ծագում գահակալուեան համար:

Նկար 18. քանդակագործ խաչքար

Այդ կռիւնները այն աստիճան սուր կերպարանք ստանում, որ հայ նախարարները դիմում են Պետ-

րոս Գետադարձ կաթողիկոսի և վրաց Գէորգի Թագաւորի միջնորդութեանը, որպէսզի հաշտեցնեն երկ եղբայրներին:

Միջնորդները որոշում են, որ Յովհաննէս-Աբրաամը Թագաւորէ Անիի և նրա շրջակաների, իսկ Նուշտը Վրաստանի ու Պարսկաստանի սահմանակից երկիրներէ վրայ:

Վէճը սակայն դրանով չէ վերջանում և Աշոտ մի քանի անգամ փորձում է գահից զրկել եղբորն ինքը միայնակ Թագաւորել:

Ճիշտ այդ եղբայրագաւ կռիւների ժամանակ Հայաստանի գլխին պայթում է մի նոր փոթորիկ Տեղի է ունենում մի անեղ արշաւանք, նման VII-րդ դարում տեղի ունեցած արաբական արշաւանքի:

Դա Սելջուկ թուրքերի արշաւանքն էր:

Սելջուկները մի կիսավայրենի ցեղ էին, որ շատ հին ժամանակից ի վեր ապրում էին Ասիայի խոնքերում: VI-րդ դարի սկիզբներում, նրանք նեղւել իրանցից աւելի զօրեղ ցեղերի կողմից, մորեխի ման դուրս են թափւում իրանց բնիկ երկրից և նույն նոր հայրենիք որոնելու:

Հասան անունով մի թուրքի առաջնորդութեան սելջուկները անցնում են Տիգրիս գետը և տակն վրայ անում Միջագետքը:

Պալիֆաթը այդ ժամանակ ներքին խռովութիւններից այնքան թուլացած էր, որ անկարող էր ակառաղի բարբարոսներին լուրջ դիմադրութիւն ցուցաբերել:

Հասանին յաջորդում է Տուգրիլ-բէգը: Սրա առաջնորդութեամբ սելջուկները յարձակւում են Հայաստանի վրայ և ամեն ինչ իրանց ճանապարհ քանդում, այրում և աւերում են:

Ամենից առաջ նրանք յարձակուում են Վասպու-
րականի Արծրունեաց թագաւորութեան վրայ: Չուր
աշխատում Սենեքերիմ թագաւորը դիմադրութիւն
յց տալ բարբարոսներին: Նրանք յաղթում են հայե-
ն և սոսկալի աւերմունքներ գործելով, անցնում,
նսում են Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը:

Այստեղ էլ հայերը մեծ ջանք են գործ դնում
ժեղ դիմադրութեամբ փրկել իրանց երկիրը աւեր-
ւնքից, բայց դարձեալ չէ յաջողում:

Սելջուկները, սակայն, չեն մնում Հայաստա-
ում: Նրանք ահագին փեսաներ հասցնելուց յետոյ,
քա են քաշուում դէպի Պարսկաստան և արաբներից
առնելով այդ ամբողջ երկիրը, վերականգնում են
արսից թագաւորութիւնը: Տուղթիլը նոր թագաւո-
րութեան սուլթան է հռչակուում:

Սելջուկների այս առաջին արշաւանքից սարսա-
փած և նախատեսելով, որ այդ բարբարոսները դը-
նից յետոյ մի փորձանք են դառնալու Հայաստանի
վար, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը որո-
ւմ է օր առաջ իր գլխի ճարը տեսնել: Նա դիմում
յունաց կայսրին. առաջարկում է վերցնել Վասպու-
րականը և նրա փոխարէն տալ իրան Սեբաստիա քա-
ղաքը՝ իր շրջականերով:

Կայսրն ընդունում է այդ առաջարկը և Սենե-
քերիմն իր ընտանիքով, բոլոր իշխաններով ու զօր-
քով տեղափոխուում է Սեբաստիա (1021 թ.):

Անիի վաճառումը

Հագիւ էին հայերը սելջուկների սարսափներից
բոլոր շունչ առել, երբ իմանում են, որ յունաց կայս-

ըր մեծ գորքով մօտենում է Բագրատունեաց թագա-
ւորութեան սահմաններին:

Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը բոլորովին չի էլ
մտածում դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ընդհակառակը
նա և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը՝ սելջուկները
գալիք արշաւանքներից սարսափած, և գիտենալով,
որ անկարող պիտի լինեն պաշտպանել, լաւ են հա-
մարում իրանց երկիրը յունաց քրիստոնեայ պետու-
թեանը տալ, քան թողնել, որ մահմեդական բարբա-
րոսները տիրեն նրան:

Յովհաննէս-Սմբատը ցանկանում է, սակայն, որ
իր տէրութիւնը յոյներին յանձնւի միայն իր մահից
յետոյ: Ոչ մի զաւակ չունենալով և իր եղբօր հետ էլ
միշտ թշնամական յարաբերութեան մէջ լինելով, նա
ժառանգների մասին հոգալու ոչ մի պատճառ չունէր:

Թագաւորն ու կաթողիկոսը միմեանց հետ այդ-
պէս խորհրդակցելով, կայսրին մի թուղթ են գրում
որով հայոց թագաւորը խոստանում է մահից յետոյ
Անին իր շրջակայքով նրան տալ (1023 թ.):

Կայսրն ուրախացած յետ է քաշւում Հայաստանի
սահմանը դեռ չըմտած:

Շատ ժամանակ չանցած կայսրը մեռնում է: Նը-
րա յաջորդն էլ երկար չի ապրում: Վերջինս մահաւոր
անկողնու մէջ կանչել է տալիս կիրակոս անուշնով մի
հայ քահանայի, որ հայոց կաթողիկոսական գործերի
ծանօթ մարդ էր ու նրան յանձնում Յովհաննէս-Սմբատի
թուղթը: Կայսրը պատուիրում է նրան, թէ
«Տար այս թուղթը, տուր քո թագաւորին և աս
նրան իմ կողմից, որ ես էլ, ինչպէս ամեն մի մահ
կանացու, յաւիտենականութեան շէմքի վրայ եմ
կանգնած ու չեմ ուզում ուրիշի սեփականութիւն

բաւել, թող ուրեմն յետ վերցնի իր թագաւորութիւնը և իր ժառանգին տայ» (1029 թ.):

Այդ հայ քահանան, սակայն, չէ կատարում մեռող կայսրի կամքը: Թուղթն իր մօտ է պահում և նազ տարուց յետոյ, տանում ու թանգ գնով ծառում է կայսեր յաջորդ՝ Միքայէլ V-րդին (1034 թ.):

Նախարարական երկու կուսակցութիւնները

Երբ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը մեռնում է, Միքայէլ V կայսրը դեսպաններ է ուղարկում և Արին իր շրջակայքով հայերից պահանջում:

Այդ ժամանակ Բագրատունեաց թագաւորական անը թափուր էր մնացել և տէրութեան գործերը վառում էին նախարարները: Դրանցից զլիաւորներն էին խոտ Սարգիս Սիւնին և Վահրամ Պահլաւունին:

Վեստ Սարգիսը տէրութեան խնամակալ էր կարգած և թագաւորական բոլոր գանձերը նրա ձեռքումն էին գտնուում, իսկ Պահլաւունին՝ զօրքի սպարապետն էր:

Ինչպէս առաջին կրօնական պատերազմի ժամանակ Վասակ Սիւնին և Վարդան Մամիկոնեանը՝ այնպէս էլ այժմ Վեստ Սարգիսն ու Վահրամ Պահլաւունին էին երկու հակառակ ուղղութեան մարդիկ:

Վեստ Սարգիսը վստահութիւն չունէր, թէ չապագանց թուլացած Հայաստանը պիտի կարողանայ ղկար պահպանել իր անկախութիւնը: Նա էլ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի և կաթողիկոսի նման այն արծիքին էր, թէ աւելի լաւ է Հայաստանը քրիստոնայ յոյներին յանձնել, քան թողնել, որ սելջուկները իրան տէր դառնան:

Պահլաուունին, ընդհակառակը, խիստ զէմ էր այդ կարծիքին և չէր ցանկանում, որ երկիրը յօժարութեամբ օտար տէրութեան յանձնւի:

Բացի դրանից՝ Պահլաուունին և իր կողմնակիցները չէին կամենում, որ տէրութեան խնամակալութիւնը Վեստ Սարգսի ձեռքում երկար մնայ, որը կարող էր մի օր էլ թագաւոր դառնալ: Նրանք ուզում էին Բագրատունեաց բոլոր երկիրները իշխանութիւնը յանձնել Յովհաննէս-Սմբատի եղբոր որդուն՝ Գագիկին, որը 14 տարեկան պատանի էր և միակ օրինաւոր գահաժառանգը:

Վահրամի կուսակցութիւնը աւելի զօրեղ լինելով հայերը մերժում են յունաց կայսրի պահանջը՝ Անի յանձնել:

Հայերի բացասական պատասխանից զայրացած Միքայէլ կայսրը որոշում է զէնքի ոյժով գրաւել Անին՝ նա մի քանի անգամ բազմաթիւ զօրք է ուղարկում Հայաստան, բայց հայերի զօրեղ դիմադրութեան շնորհով, նրանք ջարդուում և յետ են քաշուում:

Այդ փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Վահրամեանները պատանի Գագիկին բերում են Անի թագաւոր օժել տալիս, Գագիկ II անունով (1042 թ.

Վրէժխնդրութիւնից վախեցած՝ Վեստ Սարգսի փախչում, ամրանում է Սուրմառի բերդաքաղաքում իր հետ տանելով և թագաւորական գանձերը: Երբ տասարդ թագաւորը զօրքով յարձակուում է նրա վրա՝ գանձերը յետ խլում և նրան էլ բռնում և բանտարկում Անիում: Սակայն Վեստ Սարգսին յաջողուում է շուտով ներումն ստանալ թագաւորից և նրա սրբելին դառնալով՝ մեծ պատիւների արժանանալ:

Անիի յանձնումը յոյներին

Յոյները Անիին տիրանալու մտքից չեն հրաժարու-
 ւաւ: Միքայէլ V-րդի յաջորդը՝ Կոստանդին Մոնո-
 ախ կայսրը, նորից բանակցութիւններ է սկսում
 սյերի հետ և պահանջում Անին: Մերժումն ստա-
 ւալով, կայսրը նորից մի քանի անգամ բազմաթիւ
 օրք է ուղարկում, սակայն հայերը, իրանց երկրի
 դատութեան գաղափարով ոգևորւած, այնպիսի կա-
 տաղութեամբ են կռուում, որ ամեն անգամ էլ յոյ-
 ները մեծ ջարդ կրելով յետ են քաշուած:

Մոնոմախ կայսրը, տեսնելով, որ զէնքի ոյժով
 չենարին է անառիկ Անին գրաւելը, խորամանկու-
 թեան է դիմում: Նա Գաղիկին բարեկամական թուղթ
 գրում և հրաւիրում նրան Կոստանդնուպօլիս, որ-
 չէսպի խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշն կապեն:

Երիտասարդ թագաւորը չի ուզում գնալ. բայց
 Կիստ-Սարգիսն ու Պետրոս Գետաղարձ կաթողիկոսը
 նրան ամեն կերպ համոզում են ընդունել կայսեր
 առէրը, խոստանալով, որ իրանք հաւատարմու-
 թեամբ կը պահպանեն նրա գահը:

Կոստանդնուպօլիսում հայոց թագաւորին արքա-
 ւաւայել կերպով ընդունելուց յետոյ, կայսրը նորից
 պահանջում է, որ Անին իրան յանձնւի: Բայց երբ
 Գղիկին մերժումն է ստանում, նա ձերբակալել է տա-
 ռս Գաղիկին և աքսորում Մարմարա ծովի կղզ-
 իներէից մէկը:

Երբ այդ դժբախտ լուրն իմանում են նախա-
 արները, խիստ իրարանցումի մէջ են ընկնում: Նրան-
 ցից ոմանք ուզում էին, որ Անին տրւի վրաց թա-
 ւաւորին, իսկ ոմանք էլ առաջարկում էին տալ՝ մի
 ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորի:

Մինչ նախարարները այդ վէճի մէջ էին, Պետրոս կաթողիկոսը, յունաց կայսրից մի լաւ վարձատրութիւն ստանալով, Անիի բանալիները ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս:

Գագիկը լսելով կաթողիկոսի և Վեստ-Սարգսեանների խոստմնազանցութիւնը, յուսահատուում է և հրաժարում իր թագաւորութիւնից: Կայսրը Անիի փոխարէն նրան տալիս է Կապադովկիայի Բիզուզաքը, ուր Գագիկն ամուսնանում է Սեբաստիայի Դաւիթ թագաւորի աղջկայ հետ:

Անիի բանալիները ստանալով, կայսրը իսկոյզօրք է ուղարկում Հայաստան իր նոր ժառանգութիւնը վերցնելու: Հայերն այս անգամ էլ անձնատուր չեն լինում. Վահրամեանները զօրքի և ժողովրդի մեծ մասի հետ միացած, որոշում են մինչև վերջին շունչը պաշտպանել իրանց անառիկ մայրաքաղաքը:

Անին պաշարւում է: Հայերն իրանց վերջին ճիգն էլ թափելով յարձակւում են յոյների վրայ և թէև մի լաւ ջարդ են տալիս, բայց վերջ ի վերջոյ յաղթւում են և յանձնում Անին:

ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանին տիրելուց յետոյ, յոյները մեծ անդթութիւններ են գործում: Կասկածելով, թէ մի գուցէ հայերը նորից համախմբեն և ապստամբեն իրանց դէմ, նրանք ցիր ու ցան են անում հայոց զօրքը, ամեն տեսակ հալածանքների են ենթարկում նախարարներին և նշանաւոր քաղաքներում ու բերդերում պահապան զօրքեր են դնում:

Յոյները մինչև իսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին էլ բռնում են և Կոստանդնուպօլիս ուղարկում

Երկար չէ տևում սակայն յոյների տիրապետու-
իւնը Հայաստանում: Սելջուկները նորից սկսում են
յանց վայրենի ասպատակութիւնները և յոյներին
մեն տեղից դուրս քշելով, մի կատարեալ սպանդա-
ոց են դարձնում հայոց աշխարհը:

Սելջուկների ասպատակութիւնները Հայաստա-
ում տևում են եօթը տարի: Այդ բարբարոսները ամեն
տեղ սոսկալի կոտորած անելով, թալանում, քանդում
կրակի են մատնում: Բազմաթիւ հարուստ ու բազ-
մամարդ քաղաքներ կատարելապէս հիմնայատակ են
ինում և հողի հետ հաւասարում:

Այդ վայրագութիւնների հանդէպ՝ յոյները երկար
ժամանակ անտարբեր էին, սակայն երբ տեսնում
են, որ սելջուկները շատ են մօտենում իրանց մայր
երկրի սահմաններին, 60,000 զօրք են ուղարկում
իրանց դէմ:

Յոյներին միանում են և վրաց թագաւորն ու
Ք քանի հայ իշխաններ՝ իրանց զօրքերով, բայց դը-
անք բոլորն էլ մեծ պարտութիւն են կրում և վրաց
թագաւորն էլ գերի է բռնում:

Իրանից յետոյ Տուղրիլ սուլթանն ինքն անձամբ
գալիս Հայաստան և աւելի մեծ կատաղութեամբ
ասպատակում այն բոլոր տեղերը, որոնք դեռ ազատ
էին մնացել: Շատ քաղաքներ ու գիւղեր աւերելուց
անհամար կոտորածներ անելուց յետոյ, սուլթանը
երադառնում է Պարսկաստան, տանելով իր հետ
բազմաթիւ հայ գերիներ:

Տուղրիլի մահից յետոյ, նրա եղբայր Ալփասլանն
գալիս Հայաստան: Նա իր ամբողջ զօրութեամբ
մտնում է ուղղակի Անիի վրայ, որ դեռ անփնաս էր
մնացել:

Երկար պաշարումից յետոյ, վերջապէս անառիկ

Անին առնւում է: Կատաղած սելջուկները այստեղ էլ շատ սոսկալի անգթութիւններ են գործում: Փառաւոր քաղաքի հոյակապ շէնքերը կրակի ճարակ են դառնում, իրանց փլատակների տակ անթիւ դիակներ ծածկելով (1064 թ.):

Ամբողջ Մեծ Հայքն այս կերպ սելջուկներից ունատակ ու քարուքանդ լինելով, անմասս է մնում միայն Կարսի փոքրիկ հայկական թագաւորութիւնը:

Այդտեղի Գազիկ թագաւորն էլ հասկանալով, որ երկար չը պիտի կարողանայ հանգստութիւն վայելել իր երկիրը յանձնում է բիւզանդական կայսրին, և նրա փոխարէն ստանալով Փոքր Հայքում Մննդաբերդը, տեղափոխւում է այնտեղ (1065 թ.):

Այս եղանակով էլ վերջ են ստանում հայկական բոլոր անկախ թագաւորութիւնները:

Հայաստանին տէր դառնալուց յետոյ, սելջուկները մտնում են Փոքր Ասիայի յունական երկիրները, տիրում նրանց մեծ մասին և հաստատւում Իկոնիայում, որ Կոստանդնուպօլսից մի քանի օրով ճանապարհ էր:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սելջուկների արշաւանքները խիստ աղետարեր են լինում Հայաստանի համար: Բացի անխնայ կոտորածից ու աւերմունքից, այդ արշաւանքները մի անասելի գաղթականութիւն են առաջացնում: Կենդանի մնացած հայերից շատ շատերը թողնում են իրանց բնիկ հայրենիքն ու գաղթում օտար երկիրներ:

Հայերը շատ հին ժամանակներում, հալածելով պարսիկներին, յոյներին, և արաբներին՝ նոյնպէս ստիպւած են եղել գաղթել օտար երկիրներ:

Այդ գաղթականները մեծ մասամբ հաստատուում էին Փոքր Ասիայի բիւզանդական երկիրներում, ուր նրանք շատ աւելի ապահով էին զգում իրանց:

Բացի այդ, գաղթականները իրանց բնակութեան համար ընտրում էին ծովեզերեայ տեղեր, որպէսզի հնարատրութիւն ունենան ընդարձակ առևտրական գործով պայպել:

Այդպիսի տեղեր էին Կոստանդնուպօլիսը, Փոքր Ասիայի արևմտեան ծովեզերեայ քաղաքները և մանաւանդ Յիւլիկիան՝ իր վաճառաշահ նաւահանգիստներով:

Կիլիկիան իր մեղմ ու բարեխառն կլիմայի շնորհով, բրկրագործութեան համար էլ մեծ յարմարութիւններ ունէր: Ին Մեծն Տիգրանի ժամանակ այդ երկիրը շատ ծաղկած կիճակի մէջ էր գտնուում:

XI-րդ դարի վերջերում հայ գաղթականների թիւը այնչափ էր մեծացել Կիլիկիայում, որ իրանց բազմութեամբ կարող էին մրցել տեղացի յոյն և օտար բնակիչների հետ Կիլիկիայում հաստատւելով, հայերը նրա զանազան կողմերում բազմաթիւ վանքեր էին կառուցել, որոնց մէջ կրօնաւորները կրթութիւն և ուսում էին տալիս հայ երեխաներին:

Գաղթական հայ իշխաններն էլ, ժամանակի ընթացքում, Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ, մի քանի ամուր տեղեր գրաւելով, ամրոցներ ու բերդեր էին շինել և փոքրիկ իշխանութիւններ հաստատել:

Բիւզանդական կայսերները ոչ միայն դէմ չէին հայրկական այդ փոքրիկ իշխանութիւններին, այլ և մինչև իսկ հովանաւորում էին նրանց, որովհետև զրանք մի տեսակ պատւարի դեր էին կատարում կայսրութեան համար, մանկական ցեղերի յարձակումների ժամանակ:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ հիմնւած հայկական փոքր իշխանութիւններից, XI-րդ դարի վերջերում նշանաւոր է դառնում Ռուբինեան իշխանութիւնը:

Այդ իշխանութեան հիմնադիր Ռուբէնը, որ Բաղրատունի Գագիկ II թագաւորի ազգականներից է, իր համար բնակութեան տեղ է ընտրում Տաւրոս բարձունքները՝ Բարձր բերդի շրջակայքում:

Այդ տեղը թէ շատ անառիկ դիրք ունէր և թիխտ բազմամարդ էր հայ բնակիչներով:

Ռուբէնը օգտւելով այդ երկու հանգամանքի շատ կարճ ժամանակով դճուս էր քշում յոյն իշխաններին և իր երկիրն անկախ յայտարարում (1080 թ.):

Շուտով մօտակայ հայ իշխանները ստիպւում և Ռուբէնի իշխանութիւնը ճանաչել: Նրանց օգնու

Բեամբ նորահաստատ հայկական անկախ իշխանութիւնը հետզհետէ աճում ու զօրեղանում է:

Ռուբէնին յաջորդում է նրա որդին՝ Կոնստանդինը 1095 թ.), որը յոյներից մի քանի ամուր բերդեր բաւելով՝ հօր թողած ժառանգութիւնը աւելի է ընարձակում:

Կոնստանդինի օրով Երուսաղեմի ազգերը մի անգին արշաւանք են կազմակերպում դէպի Երուսաղեմ, Քրիստոսի գերեզմանն ու սուրբ վայրերը մահաւեղականների տիրապետութիւնից աղատելու նպատակով: Երուսաղեմի այդ արշաւանքը կոչւում է Ծաշակիրների արշաւանք:

Կոստանդինը յարաբերութեան մէջ է մտնում Ծաշակիրների հետ. առատ պաշար է ուղարկում նրանց և առաջնորդի դեր կատարում անձանօթ երկում:

Ծաշակիրները, մի քանի պատերազմներից յետոյ, Լահմեղականներին քշում, են սուրբ վայրերից և երկին տիրանալով, մի քանի առանձին-առանձին իշխանութիւններ են հաստատում:

Այդ կողմերում հաստատուած երուսաղեմի զանաւան ազգի իշխանները, ընդհանուր առմամբ կոչւում ին Լատին իշխաններ:

Կոստանդինին իր մատուցած ծառայութիւնների մար, Ծաշակիր իշխանները մարկիզի տիտղոսն տալիս, որով էլ աւելի է բարձրանում նրա դիրքը:

Կոստանդինի յաջորդները, շարունակելով իրանց իր և պապի յանդուգն գործունէութիւնը, հարիւր արւայ ընթացքում ամբողջ Կիլիկիայի լիակատար էին են դառնում և ստիպում յունաց կայսրին՝ բերովին հրաժարել այդ երկրից:

Այդպէս հետզհետէ զօրեղանալով, Ռուբինեան

իշխաններն այն աստիճան մեծ ոյժի տէր են դառնում, որ սկսում են համարձակ պատերազմներ մղել թէ յունական՝ արդէն թուլացած կայսրների, թէ մահմեդական՝ զօրաւոր սուլթանների դէմ:

Նկար 19. Ռուբինեան ձիաւոր զօրք

Հայկական այդ իշխանութիւնը մեծ զօրութեան է հասնում, մանաւանդ Լևոն II-րդ Ռուբինեան խանի օրով, որը Կիլիկիայի առաջին հայ թագաւոր է դառնում:

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

Լեւոնը նոր էր երկրի իշխանութիւնն ստանձնելը (185 թ.), երբ միմեանց յետեից Կիլիկիայի վրայ և արշաւում Իկոնիայի, Հալէպի և Դաֆասկոսի սուլտանները:

Փոքեռոն Թաղապարէսոյ

Նկար 20. Լեւոն Մեծագործ

Լեւոնն այդ բոլոր յարձակումները մեծ քաջութեամբ յետ է մղում:

Նոյն ժամանակներում Նզդիպտոսի սուլթանն (Սալահեդդին) օգուտ քաղելով խաչակիր իշխանների իրքին պառակտումներից, յարձակում է Պաղեստինի վրայ, դուրս է քշում լատիններին և նորից ղաճում Նրուսաղէմն ու սուրբ երկիրը (1187 թ.):

Եւրոպայիք՝ Գերմանիայի Ֆրիդրիխ Բարբարոս
 թագաւորի առաջնորդութեամբ, Խաչակիրների մի
 նոր արշաւանք են կազմակերպում և նորից գնում
 ա. երկիրը մանձեղակամներից մաքրելու. Կիլիկիայի
 սահմաններին մօտենալով, Ֆրիդրիխը Լեոնին դեռ
 պաններ է օւղարկում և նրանից օգնութիւն խնդ
 րում, խոստանալով՝ զօխ բէնը Լեոնին թագաւորա
 կան թագ ուղարկել: Լեոնն ուրախութեամբ ընդ
 նում է Ֆրիդրիխի առաջարկը և առատ պաշար

Նկար 21. Սիս

հասցնում Խաչակիրներին: Քիչ յետոյ ինքն էլ ի
 շքախմբով գնում է Ֆրիդրիխին տեսութեան: Ս
 կայն Լեոնին չէ յաջողում Գերմանիայի թագա
 րին տեսնել, որովհետև այդ միջոցին թագաւորը զ
 տում լողանալիս՝ խեղդւել էր:

Այդ անակնկալ մահը թէև մի քանի տարով ո
 շացնում է, բայց բոլորովին չի խանգարում Լեոն

Թագադրութիւնը: Տրիդրիխի յաջորդը, Հոռմի պապի ետ համաձայնութեան գալով, շուտով արքայական թագ և առիւծանշան դրօշ է ուղարկում Լեոնին, իսկ այոց կաթողիկոսն էլ մեծ հանդէսով նրան օծում է իլիկայի Թագաւոր (1198 թ.):

Շուտով Բիւզանդիայի կայսրն էլ Լեոնին թագ ուղարկում և այդպիսով վաւերացնում հայկական սր Թագաւորութիւնը:

Թագաւոր դառնալուց յետոյ, Լեոնն իրան մայրադաք է ընտրում Սիսը և սկսում իր երկրի հայկական գործերով զբաղել: Լատին իշխանների օգնակին հետևելով, նա թէ իր արքունիքում, թէ իր երկրի և թէ այլ կառավարչական գործերի մէջ, նոր օրինակներ, եւրոպական սովորութիւններ և նիստեր կայաց է մտցնում:

Լեոնն ամեն կերպ աշխատում է, որ իր երկիրն արքայական Թագաւորութիւնների ձևով լինի:

Նա իր մօտ է հրաւիրում շատ եւրոպացիներ— ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի— որանց պալատական ու զինւորական բարձր պաշտօններ է յանձնում:

Կիլիկիայի Լեոն առաջին հայ Թագաւորը, իբրև արեւելաւոր քրիստոնեայ, բազմաթիւ վանքեր է շինել տալիս ու զրանց կից բացւած դպրոցների համար եւրոպացի ուսուցիչներ է հրաւիրում, որպէսզի բարձր մէջ էլ ուսում ու գիտութիւն տարածւի:

Լեոնը մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս նաև թաւրի խեղճերը, թշուարներն ու օտարականները և այլ նպատակով էլ հիմնում է շատ հիւանդանոցներ, բարանոցներ ու հիւրանոցներ:

Այս բոլորի հետ միասին, Լեոնը մասնաւոր ու-

շագրութիւն է դարձնում երկրագործութեան, արհեստների և առևտրի զարգացման վրայ:

Նրա օրով Կիլիկիայում խիստ զարգանում է մանաւանդ վաճառականութիւնը: Հայոց թագաւորը մտիկ յարաբերութիւններ է հաստատում՝ առևտրական աւելի զարգացած ազգերի հետ և նրանց զանազան արտօնութիւններ տալով, ամեն կերպ նպաստում իր երկրի առևտրի ընդարձակելուն:

Այսպէս եւրոպական տէրութիւնների հետ կապելով, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւնը հետոք հետէ աւելի զօրանում ու հարստանում է:

Նկար 22. Լեոնի դրամը

Իր 34 տարւայ թագաւորութեան ընթացքում Լեոնը մեծ նաչակ է ստանում նաև մի շարք յայտնաբերած պատերազմներով: Նա առիթներ է ունենում կռուի մղելու, ինչպէս Ատորիքի (Սիրիա: լատին իշխանների, այնպէս էլ Իկոնիայի և այլ մահմեդական սուլթանների դէմ, որոնց բռնութիւն էլ յաղթելով Կիլիկիայում է պահուում օտար յարձակումներից:

Իր քաջագործութիւնների և երկրի լուսաւորութեան ու բարգաւաճման նամար կատարած գործի պատճառով, Ռուբինեան Լեոն I թագաւորը, մեր պատմական մէջ յայտնի է Լեոն Մեծագործ անունով նա մեռել է 1219 թ.:

Կիլիկիայի Թագաւորութիւնը Լեւոն Մեծագործի յա-
ջորդների օրով

Պարսից, արաբացոց և յունաց զօրաւոր ու բռն-
կալ գրացիութիւնից ազաւելելով, հայերը Կիլիկիա-
ւմ ոչ պակաս զօրաւոր ու բռնակալ եգիպտական
սմբուկների հարկան են դառնում:

Մամբուկները առաջ եգիպտոսի արաբական խա-
ֆների թիկնապահ զօրքն էին, որ կազմւած էին
պառապէս ստրուկներից: Յետոյ, օգտուելով Խալի-
ֆի թուլութիւնից, նրանք ապստամբել և երկրի
խանութիւնը իրանց ձեռքն էին գցել:

Կիլիկիայի հայ թագաւորները, մօտ երկու դար,
իստ ընդհարումներ են ունենում մամբուկ սուլթան-
րի հետ:

Եւրոպացի քրիստոնեայի ազգերը, որոնց վրայ
սքինեան թագաւորները այնքան մեծ յոյսեր էին
նր, շատ քիչ են օգնում հայերին՝ մամբուկների
մ կուելու:

Քրիստոնէութիւն ընդունած ազգերի մէջ, դեռ V-դ
ըրում կրօնական մեծ վէճեր էին սկսել: Այդ վէճերի
բանքն այն էր եղել, որ քրիստոնեաները բաժան-
վէին երեք գլխաւոր գաւանթութիւնների— յունագա-
ններ (յոյները), կաթողիկներ կամ լատիններ (եւրո-
պան ազգերը) և լուսաւորչականներ (հայերը):

Դաւանական այդ բաժանումից յետոյ, յոյները
էին աշխատել հայերին իրանց դաւանանքին
բնելու, սակայն նրանց բոլոր ջանքերը, պարսիկ-
ի և արաբների նման՝ ի զուր էին անցել: Հայերը
առ հաւատարիմ էին մնացել իրանց պապենական
պետու դաւանանքներին:

Կիլիկիայում էլ նոյն ուղղութեամբ լատիններն

էին աշխատում, և հէնց այդ ժամանակից է, որ հայերի մէջ մուտք է գործում կաթոլիկութիւնը: Քէշաւատ հայ իշխաններ, թագաւորներ ու նոյն իսկ բարձր աստիճան հոգևորականներ կաթոլիկութիւն են ընդունում, բայց այդ դաւանանքը հայ ժողովրդի մէջ նոյնպէս մեծ ծաւալ չէ ստանում:

Նկար 23. Լևոն V Լուսինեան

Կրօնական ասեկութեամբ համակւած եւրոպացի Կիլիկիայի հայերին չեն օգնում մինչև իսկ այն ժամանակ, երբ Ռուբինեան հայկական տոհմը վերջապէս և թագաւորական գահը եւրոպացի Լուսինեան տոհմին էր անցել:

Մօտ երկու դար մահմեդական թշնամիների

աքառելուց յետոյ, Կիլիկեան թագաւորութիւնը վեր-
ապէս ուժասպառ ընկնում է Եգիպտոսի մամուլեկ
ուլթանների իշխանութեան տակ (1375 թ.):

Կիլիկիայի հայոց վերջին Լուսինեան Լևոն V-ը դ-
ագաւորը գերի է տարւում Եգիպտոս, ուր 7 տարի
անտարկութեան մէջ մնալուց յետոյ, ազատոււմ և
նում է Եւրոպա: Նրա բոլոր ջանքերը եւրոպական
օրեղ թագաւորների աջակցութեամբ իր կորցրած
Կալը ձեռք բերելու, բոլորովին իզուր են անցնում:

Նկար 24. Լևոն V Լուսինեանի դամբարանը

Նա յուսասխափ մեռնում է Փարիզում (1303 թ.)
Թաղւում Սէն-Դընիի թագաւորական գերեզմանա-
անը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

ՎՐԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ամբողջ Հայաստանին ու Փոքր Ասիայի մի մասին տիրելուց յետոյ, սելջուկները մի ընդարձակ տէրութիւն են կազմում:

Այդ մեծ տէրութիւնը, սակայն, շատ կարճ կեանք է ունենում: Ալփասլանի որդու մահից յետոյ, սելջուկների իշխանութիւնը հետզհետէ թուլանում է Արաբ, պարսիկ, հայ և ուրիշ զանազան ազգի իշխաններ նորից գլուխ են բարձրացնում ու զատ-զատ իշխանութիւններ և մեծ ու փոքր թագաւորութիւններ են հիմնում:

Սելջուկները իրանց իշխանութիւնը պահպանում են միմիայն Կիլիկիայի սահմանակից Իկոնիայում որի սուլթանները միշտ ընդհարումներ էին ունենում Թուրքիեան թագաւորների հետ:

Սելջուկեան իշխանութեան անկումով, Հայաստանը դարձեալ մեծ մասամբ օտարների տիրապետութեան տակ է ընկնում: Նրա արևելեան մասը միացւած էր Պարսկաստանին, ուր թագաւորակալ իշխանութիւնը վերստին պարսիկների ձեռքն էր ան

յել: Արևմտեան մասին տէր էին դառել մասամբ Իկո-
փայի սուլթանները և մասամբ էլ յոյները: Հիւսի-
փց դէպի հարաւ Հայաստանը բաժանւած էր միջա-
փ մահմեդական և հայ՝ մեծ ու փոքր իշխանութիւն-
երի միջև: Հայերից յայտնի էին Սիւնեաց, Աղւա-
փց, Վասպուրականի, Տարօնի ու Սասունի փոքր թա-
լաւորութիւններն ու իշխանութիւնները, որ սակայն
կիմեանցից հեռու ընկած և մանաւանդ մահմեդա-
կաններով շրջապատւած՝ անկարող էին միանալ և մի
զօրաւոր դիրք ստեղծել:

Այդ դրութիւնը շարունակուում է մինչև XII-րդ
դարը երբ Հայաստանի հիւսիսային կողմում գօրե-
ղանում է վրաց թագաւորութիւնը:

Վրացիք Գիորգի թագաւորի օրով, երկար պատե-
ազմներ են մղում Դւինի, Անիի և Կարսի՝ մահմե-
դական իշխանութիւնների դէմ: Նրանք Հայաստանի
այդ մասը մահմեդականներից մաքրում են ու տի-
րում:

Դրանից յետոյ վրացիք իրանց զէնքը դարձնում
են պարսից իշխանութեան դէմ: Միջանի տարի պա-
րերազմելուց յետոյ, նրանք գրաւում են նաև Հա-
րաստանի արևելեան մասը:

Վրաց ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ գօրե-
ղանում է մանաւանդ Գիորգիի դստեր՝ Թամար թա-
լուհու ժամանակ: Այդ թագուհին շատ լուսամիտ
ինձն լինելով, մեծ հոգ է տանում իր բոլոր հպա-
րակների լուսաւորութեան ու բարեկեցութեան մա-
կին:

Թամար թագուհու օրով Վրաստանում կառա-
ւարչական բարձր պաշտօններ էին վարում երկու
խոյզգի իշխաններ—Չաքարիա սպասալար և Իւանէ
Քթարէկ: Դրանք մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս

Թամար Թագուհուն՝ Հայաստանը մահմեդականներից մաքրելու և երկիրը կառավարելու գործում:

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Ջինգիզ խան

Հայերի հանդիստ ու խաղաղ կեանքը վրաց իշխանութեան ներքոյ տևում է ընդամենը՝ մօտ 50 տարի:

XIII-րդ դարի սկիզբներում, Հայաստանը դարձեալ նոր և շատ աւելի սոսկալի արիւնհեղուծիւնների ասպարէզ է գառնում:

Ամեն ինչ աւերող ու կործանող հեղեղի նման իրար յետևից Հայաստան են թափւում մի քանի միմեանցից աւելի բարբարոս և կիսաւայրենի ասիական ցեղեր: Այդ թափառական ցեղերը յայտնի էին՝ Թաթար, Թիւրք, Թիւրքմէն և այլ անուններով:

Իրանցից Թաթարները թէ ամենից զօրաւորն էին և թէ աւելի հեուից էին դալիս:

Նրանց բնիկ հայրենիքը Սիբիրիայի և Չինաստանի միջև ընկած լեռնադաշտն էր: Թաթարները բազմաթիւ մանր ցեղերի բաժանւած, նահապետական կեանք էին վարում և կառավարւում էին իրանց ցեղապետներով: Իրանց ցեղապետներին Թաթարները կոչում էն Խան:

XIII-րդ դարի սկիզբներում Մոնղոլ Թաթարների ցեղապետ Ջինգիզ խանը, որ մի շատ քաջ, փռօռ և պատերազմասէր մարդ էր, բոլոր անջալ Թաթարական ցեղերին միացնում և իր իշխանութեան տակ է անում:

Ջինգիզ խանը տեսնելով, որ Թաթարները սա

տիկ բազմացել և այլևս անկարող են իրանց աղքատ հայրենիքում բարեկեցիկ կեանք վարել, բազմաթիւ յեղակիցների գլուխն անցած, գնում է նոր, հարուստ ու ընդարձակ երկիրներ գրաւելու:

Կարճ ժամանակի մէջ Ջինգիզ խանը, ամեն տեղ սոսկալի կոտորած ու հրդեհ տարածելով, նը-
լաճում է համարեա ամբողջ Ասիան: Ասիայի բոլոր մեծ ու փոքր թագաւորներն ու իշխանները զահրն-
կեց է անում և իրան հպատակեցնում:

Շատ ցեղեր, ինչպէս օրինակ՝ թիւրք, թիւրքմէն և ուրիշներ, Ջինգիզ խանի սարսափներից զարհու-
րած, թողնում փախչում են իրանց միջին ասիական հայրենիքից: Սրանք բոլորն էլ թաթարներից ոչ պա-
հաս սարսափներ տարածելով, Հայաստանի վրայով անցնում և տարածւում են Փոքր Ասիայի ու Միջա-
գետքի զանազան կողմերը:

Ջինգիզ խանը նւաճում է նոյնպէս ընդարձակ Գարսկաստանը և զրանից յետոյ, երբ պատրաստուում էր արշաւել Եւրոպա՝ մեռնում է:

Թաթարները հայաստանում

Ջինգիզ խանի մահով թաթարական սոսկալի եղեղը կանգ չէ առնում:

Նրա յաջորդ խանը հրաման է արձակում իր խառնիճադանճ բանակին՝ շարունակել Ջինգիզ խանի իսառ թողած աշխարհակալութիւնը:

Թաթարները Զարմադան անունով կատաղի զօ-
րապետի առաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան (1236 թ.) և անասելի արհաւիրքներ տարածում ամեն կողմ:

Հետևեալ ձևով է նկարագրում ժամանակակից

հայ պատմագիրը թաթարների այդ արշաւանքը.—
 «Սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում այդ
 մեծագլուխ, անմօրուս, նեղ աչքերով, տափակաքիթ
 կարճ ոտներով ու զիլ ձայնով բարբարոսների բազմ-
 մութիւնը: Տղամարդիկ ձիերի վրայ նստած սրբաշաւ
 զաւ գնում էին առջևից և սրով ճանապարհ բաց ա-
 նում իրանց յետևից սայլերով եկող կանանց և երե-
 խանների համար: Այդ բարբարոսները մորելիս նման
 ծածկեցին ամբողջ երկիրը, անխնայ կոտորելով ամեն
 հասակի ու սեռի մարդկանց: Կաթնակեր մանուկներ
 ըին նրանք քարերին էին խփում, մատաղահաս աղջիկներին
 յափշտակում էին, իսկ հասակաւորներին սրի անցկացնում:
 Ոչ մայրերի արտասոււնքներին էին ողորմում և ոչ ծերերի
 սպիտակ մազերին խղճում: Հայոց աշխարհը գիւղերով
 ծածկեց և ոչ ոք չէր կար որ նրանց թաղէր, որովհետև
 կենդանի մնացողները փախչում, թագնւում էին
 բարբարոսներից»:

Այսպէս ամեն տեղ կոտորած ու կրակ սփռելով
 թաթարները նւաճում են մէկը միւսի յետևից Հայ
 յաստանի բոլոր քաղաքներն ու բերդերը: Չարմա-
 դանը այն քաղաքների բնակիչներին էր միայն խր-
 նայում, որոնք յօժարութեամբ հպատակութիւն էին
 ցոյց տալիս, խոստանալով տարեկան որոշ հարկ վը-
 ճարել և թաթարների թշնամիների դէմ պատերազ-
 մի գնալ:

Անիի հայ և օտար բնակիչները փորձում են դի-
 մազրութիւն ցոյց տալ: Չայրացած Չարմադան
 պաշարում է Անին, վերցնում է նրան և սոսկալ
 անգթութիւններ կատարում: Անիի բոլոր տներն ու
 եկեղեցիները կողոպտում են, իսկ բնակիչներին
 թաթարները միմեանց մէջ բաժանելով կամ կոտո-
 րում և կամ գերի են տանում:

Կարսեցիք, Անիում կատարեաժ սարսափներից արտուած, շտապում են քաղաքի բանալիները Չարադանին ուղարկել և հպատակութիւն ցոյց տալ: Ինայելով դրան, արիւնարբու թաթարները կարսեցիների հետ նոյն ձևով են վարուում, ինչպէս և անեցիների հետ (1239 թ.):

Չարմադանի մահից յետոյ, նրա յաջորդ Բաշուիրավարի առաջնորդութեամբ թաթարները շարուակնում են իրանց արշաւանքը: Նրանք մտնում են Կորնոյ գաւառը, որ այդ ժամանակ Իկոնիայի սուլթանի տիրապետութեան տակ էր գտնուում: Սուլթանը փորձում է դիմադրութիւն ցոյց տալ նրանց, այց շարաշար յաղթւում ու փախչում է: Թաթարներն անցնում են Մոփաց աշխարհը, ասպատակում ակերում են ամբողջ Վասպուրականն ու Տուրուերանը և մտնում Միջագէտք, ուր հարուստ ու բազմամարդ քաղաքները թալանի և կոտորածի են մատուում (1242 թ.):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՕՐՈՎ

Համարեա թէ բովանդակ Ասիան քար ու քանդակելուց և իրանց իշխանութեան տակ առնելուց յետոյ, թաթարական խաները սկսում են իրանց լայնաբերակ տէրութեան վարչական գործերով զբաղել: Իրանք ամբողջ երկիրը բազմաթիւ մասերի են բաժնուում և ամեն մի մասում մի յատուկ պաշտօնեայ արգում: Այդ պաշտօնեաների պարտաւորութիւնն էր իրանց յանձնեաժ երկիրը կառավարել, ժողովրդից արկ հաւաքել և խանին ուղարկել:

Հայաստանի վրայ կառավարիչ է նշանակուում անի եղբայրը՝ Հուլաղու անուանով: Սա Հայաստանի

բոլոր բնակիչներին ցուցակազրել է տալիս և տալ տարեկանից վեր բոլոր մարդկանց, բացի կանանցից ու հոգևորականներից, հարկի տակ է դնում (1254 թ.):

Քաթարական իշխանութեան ժամանակ, Հայաստանում եղած հարկահանութեան մասին հետևեց կերպով են պատմում ժամանակակից պատմիչները:—

«Ով հարկերի ծանրութիւնից փախչում էր, բռնւում և սպանւում էր: Իսկ ով անկարող էր լինում նշանակած հարկը վճարել, պարտքի տեղ նրա որդոցն էին տանում: Հարկը առնւում էր փողով մանաւանդ բերքերով. ամեն մի բնակիչ պարտաւ էր տալ մէկ սպիտակ դրամ, 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր գինի, 2 լիտր բրինձ, 3 հատ տոպրակ, 2 պորան, մի նետ, մի պայտ: Բացի դրանից՝ անասուններ ունեցողը պարտաւոր էր 20 սպիտակ դրամ վճարել և 20 անասունից մէկը խանին տալ: Երկը ծովակները, լճերը և բոլոր հանքերը իշխողների սեփականութիւնն էին կազմում. նրանցից օգտուել ցանկացողները պարտաւոր էին նոյնպէս մի որոշ տուր վճարել»:

Քաթարական այդ ընդարձակ ու լայնատարած տէրութիւնն իր միահեծան իշխանութիւնը պահպանում է ընդամենը՝ մօտ 100 տարի միայն:

Այդ ժամանակի ընթացքում կիսավայրենի թաթարները, իրանցից աւելի զարգացած պարսիկները և արաբներից ազդելով՝ մահմեդականութիւն են դնում: XIII-րդ դարի կիսումն էլ նրանց ընդարձակ տէրութիւնը, արաբականի նման, սկսում է քայքայուել և բազմաթիւ ինքնազուլիս խանութիւնների բաժանուել (1340 թ.):

Հայաստանի արևմտեան կողմում իշխանութիւն թիւրքմէն ցեղի ձեռքն է անցնում, արևելեան կողմում

մում պարսիկների տիրապետութիւնն է վերահաստատուում, իսկ հարաւում ջիւղը բէկերն են զօրեցանում:

Հայաստանի ներսումն էլ մի քանի մեծ ու փոքր իշխանութիւններ են կազմուում, որոնցից ոմանք Բաղդատում նստող Հուլաղուի յաջորդներին հարկառու, իսկ ոմանք էլ բոլորովին անկախ են մնում:

ԿՈՆԻԱՅԻ ՍՈՒԼՔԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅԻԵԼԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Թաթարական տէրութեան անկումից մօտ կէս դար առաջ, քայքայել ու մաս-մաս էր եղել նաև Իկոնիայի սելջուկեան տէրութիւնը:

Նկար 25. Օսման.

Այնտեղ XIII ըզ դարի սկիզբներում, սկսում է զօրեղանալ մի այլ ասիական ցեղ՝ Թիւրքերը, որոնք իրանց պետութեան հիմնադիր Օսմանի անունով կոչուում են Օսմանցիներ:

Մինչև թաթարների արշաւանքը Թիւրքերը ապրում էին Միջին Ասիայում (Թիւրքեստանում): Չինգիզ խանի արշաւանքի ժամանակ նրանց ցեղապետ Մուլէյմանն իր ընտանիքով ու բազմաթիւ մարդկանցով փախչում է և գալին հաստատւում Բարձր Հայքում:

Նրա մահից յետոյ, իր էրթօղրուլ որդին գնում բնակւում է Իկոնիայի սելջուկ սուլթանի երկրում և նրա մօտ ծառայութեան մտնում: Իր հաւատարմութեան և քաջութեան համար, նա Ալայէղդին սուլթանի սիրելին է դառնում և շատ բարձր դիրքի է հասնում: Միևնոյն ժամանակ էրթօղրուլը շատ հարստանում և ահագին կալւածների տէր է դառնում: Ի որդին Օսմանը էլ աւելի է ընդարձակում իր հայրենական կալւածները և աւելի ևս զօրեղանում:

Այդ ժամանակ բիւզանդական կայսրութիւնը բաւականին թուլացած լինելով, Օսմանը պատերազմում է յոյների դէմ և մի քանի ամուր քաղաքներ գրավում: Ալայէղդին սուլթանի մահից յետոյ, երբ սելջուկեան տէրութիւնը բաժան-բաժան է լինում, Օսման իրան ինքնազուլիս թագաւոր է հռչակում և այդպէս սով սելջուկեան տէրութեան փլատակների վրայ հիմնում Օսմանեան տէրութիւնը (1300 թ.), որը մի քանի արշաւներ էլ գոյութիւն ունի:

ԼԱՆԿԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Չինգիզ խանի հիմնած լայնատարած տէրութեան

այլապէս մտ կէս դար յետոյ, Հայաստանը մի տր աղետալի թաթարական արշաւանքի է ենթարկուում:

Ջինգիզ խանի շառաւիղներէց մէկը, Լանկթամուրամ թիմուրլէնկ (կաղ թիմուր) անունով, մտածում նորից վերականգնել թաթարական տէրութիւնը: Եւ Միջին Ասիայի թափառական թաթարներէց մի տր ու հոնելի արշաւանք է կազմակերպում: Սմբռանդ մայրաքաղաքից Լանկթամուրը դուրս գալով, թուում, նւաճում է այն բոլոր ազգերն ու երկիրները, որ մի ժամանակ թաթարական տիրապետութեան տակ էին:

Այս թաթարական արշաւանքը նոյնպէս խիստ սգետաբեր է լինում այն բոլոր տեղերի համար, ուր նոք է գնում Լանկթամուրը: Պարսկաստանն ու Հրնդաստանը ողողում են արիւնով, մարգիկ անխնայ խոտորում և կտրւած գլուխներից բուրգեր են կազմում: Մարգաշատ ու հարուստ քաղաքները նորից տրծանւում ու կրակի են մատնւում:

Լանկթամուրը, այսպէս տակն ու վրայ անելով մերող Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանն ու Ասորիքը՝ գալիս մտնում է Հայաստան (1387 թ.):

Շատ հայեր առաջուց արդէն լսած լինելով Լանկթամուրի կատարած սոսկումները, նախօրօք թողել, յախել էին լեռներն ու անմատչելի տեղեր: Սակայն յղպիսով նրանք չեն փրկւում թաթարական աղետներից: Մտ հինգ տարի շարունակ Լանկթամուրի խանիճագանճ զօրքը անպատմելի սարսափներ է տաւածում Հայաստանի բոլոր կողմերում: Բազմաթիւ քաղաքներ ու գիւղեր կողոպտում ու կրակի են մատնում, բնակիչներին կոտորում կամ գերի են տա-

նում, իսկ կենդանի մնացածներն էլ փախչում, լեռներն են ապաստանում:

Լանկթամուրի գայրոյթին ու կատաղութեան գոհերն եղան մանաւանդ Վան և Արճէշ քաղաքները:

Այս բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ երկիրը մի քանի տարի անմշակ մնում է, մարդիկ վար ու ցանքս չեն անում, ուստի և թաթարական արհաւիրքներին հետևում է սոսկալի սովը (1393 թ.): Պատմում են, որ այդ սովի ժամանակ, մարդիկ ուտելու ոչինչ չը գտնելով, սկսել են միմեանց միս ուտել այրը կերել է իր կնոջը, իսկ ծնողները՝ իրանց հարազատ զաւակներին:

Ամբողջ Մեծ Հայքը նւաճելուց յետոյ, Լանկթամուրն անցնում է Փոքր Հայք: Թաթարների այդտեղ կատարած գազանութիւնները գերազանցում են մինչև այդ ժամանակ բոլոր եղածները: Պատմում են, որ Սեբաստիա քաղաքն առնելուց և ամբողջովին հիմնայատակ անելուց յետոյ, Լանկթամուրը մարդկանց ու կանանց կապել է տւել ձիերի պոչերից և բաց թողել դաշտի մէջ. ապա մանուկներին էլ ձիերի ոտքերի տակ կոխտտել տւել և մօտ 4,000 հայ զինւոր է կենդանի թաղել: Այդ կենդանի թաղած զինւորների տեղը կոչւել է սել հողեր:

Սեբաստիայից Լանկթամուրը մտնում է Օսմանեան երկրի սահմանները, որն արդէն մի գորաւոր տէրութիւն էր:

Իրանից առաջ օսմանցիք ոչ միայն Իկոնիայի սուլթանութեան ամբողջ երկիրներին էին տէր դառնել, այլ և նւաճել էին բիւզանդական շատ երկիրներ՝ թէ Փոքր Ասիայում և թէ եւրոպական սահմաններում:

Լանկթամուրի Օսմանեան երկիրը մտած միջոցին

սուլթան Բայազէդը Կոստանդնուպօլսի պաշարումով էր զբաղւած: Լանկթամուրի գալը լսելուն պէս, Բայազէդը իսկոյն թողնում է բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքի պաշարումը և գալիս է Լանկթամուրի առաջը կտրելու: Սակայն Լանկթամուրը յաղթում է, դռնում օսմանեան սուլթանին և փակում երկաթէ վանդակի մէջ: —

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Լանկթամուրն ահագին աւարով ու բազմաթիւ գերիներով վերադառնում է Սըմրղանդ, ուր և շատ ժամանակ չանցած մեռնում է (1405 թ.):

Հայաստանը թաթարներից յետոյ

Լանկթամուրի մահից յետոյ, նրա մեծ տէրութիւնը նոյնպիսի արագութեամբ է քայքայւում, ինչպէս որ քայքայել էր Ջինգիզ խանի տէրութիւնը:

Բոլոր նւաճւած ազգերն ու ցեղերը միմիանց յետևից գլուխ են բարձրացնում և նորից անկախութիւն ձեռք բերում:

Այս շրջանում Հայաստանը դարձեալ անվերջ պատերազմների ասպարէզ է դառնում՝ Լանկթամուրի յաջորդների և ապստամբ քիւրդ, թիւրքմէն և այլ յեղապետների միջև: Իրանցից ամենից աւելի զօրեւանում է Միջագետքի թիւրքմէն Ուզուն-հասանը, որ պարսից գահը բարձրանալով, Պարսկաստանի ու Հայաստանի միահեծան տէրն է դառնում (1468 թ.):

Այդ ժամանակից սկսած՝ պատերազմների մի ուր շարք է սկսւում Հայաստանի հողի վրայ, նման այն պատերազմների, որ մի ժամանակ տեղի ունէին քարսից տէրութեան և բիւզանդական կայսրութեան միջև:

Այժմ, սակայն, այլևս չըկար բիւզանդական կայսրութիւնը: Օսմանցիք, Մեհեմետէ II սուլթանի օրով, արդէն գրաւել էին Կոստանդնուպօլիսը (1453 թ.) և իրանց մայրաքաղաքն այնտեղ տեղափոխելով, տէր էին դառել այդ կայսրութեան բոլոր երկիրներին: Այժմ օսմանցիք էին, որ բռնել էին Բիւզանդիայի տեղը և շարունակում էին նոյն պատերազմները:

Այդ կործանարար պատերազմները փոփոխական բախտով տևում են ավելի քան երկուսուկէս դար: Այդ շրջանում Հայաստանը երբեմն պարսից, երբեմն օսմանցոց տիրապետութեան տակ է ընկնում:

Հայ ժողովուրդը այդ պատերազմների ժամանակ նոյնքան նեղութիւններ ու տարապանքներ է կրում, որքան թաթարական և այլ արշաւանքների ժամանակ: Բացի թալանելուց, կրակի ու սրի ճարակ դառնալուց, հայերը մեծ բազմութեամբ ստիպւած էին մի քանի անգամ, կամովին կամ բռնի կերպով, իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիրներ գաղթել: Եւ այդ գաղթականութիւնները ավելի ու ավելի էին նւազեցնում հայ ժողովրդի թիւը, քան բոլոր պատերազմներն ու կոտորածները:

Շահ Աբաս

Պարսկա-թիւրքական պատերազմների շրջանում տեղի ունեցած գաղթականութիւններից, ամենից նշանաւորը պարսից շահ Աբասի օրով կատարւածն է:

Երբ շահ Աբասը պարսից գահի վրայ է բարձրանում, ամբողջ Հայաստանն արդէն օսմանցիների իշխանութեան տակ էր ընկել:

Օսմանցիք այնպիսի խիստ հալածանքներ են սկսում հայերի դէմ, որ սրանք, ահազին բազմու-

Թեամբ գաղթում են գանազան օտար երկիրներ: Նրանցից շատերը, ինչպէս և Մելքիսեգեկ կաթողիկոսը, անցնում են Պարսկաստան և Աբաս շահի հովանաւորութեան տակ մտնում:

Ինչպէս որ Մեծն Տիգրանը չափազանց մեծ նըշանակութիւն էր տալիս յոյն և ուրիշ լուսաւոր ազգերի գաղթականներին, նոյնպիսի նշանակութիւն էլ շահ Աբասն էր տալիս հայ գաղթականներին: Նա կամենում էր Պարսկաստանի վաճառականութիւնն ու արհեստները հայերի միջոցով զարգացնել:

Այդ պատճառով իր հովանաւորութեանն ապաւինող հայերին՝ նա շատ սիրով է ընդունում և բնակութեան տեղեր է տալիս:

Իրանց յօժար կամքով Պարսկաստան գաղթած հայերի թիւը, սակայն, շատ էլ մեծ չէր, ուստի շահ Աբասը մտածում էր յարմար առիթից օգտւելով աւելի մեծ չափերով իրագործել իր վաղուցւայ նպատակը:

Շատ ժամանակ չանցած, շահ Աբասը, օգուտ քաղելով թէ հայերի և թէ քիւրդ բէկերի դժգոհութիւններից, որոնք նոյնպէս գանգատաւոր էին օսմանցիներից, բազմաթիւ զօրքով յարձակւում է Ատրպատականի վրայ: Նա գրաւում է Թաւրիզը, մտնում է Հայաստան և տիրում Երևանին: Այդտեղից շահ Աբասը ասպատակներ է ցրւում ամեն կողմ, որոնք ուր որ հասնում են, ամեն ինչ թալանում ու քանդում են: Նրանք շահի կարգադրութեամբ բազմաթիւ ժողովուր են գերում և Պարսկաստան տեղափոխում:

Իր արշաւանքը շարունակելով, շահ Աբասը հասնում է մինչև Կարս: Այգտեղ նա իմանում է, որ օսմանցիք ահագին պատրաստութեամբ գալիս են իր վրայ: Չըվստահանալով իր ոյժին, թէ պիտի կարո-

դանայ զօրաւոր թշնամուն դիմադրել, շահ Աբասը որոշում է յետ նահանջել:

Հայերի գաղթը

Իր նահանջի ժամանակ, շահ Աբասը բազմաթիւ հայ գաղթականներ իր հետ Պարսկաստան է տանում:

Նա Հայաստանի արևելեան զանազան գաւառները զօրագնդեր է ուղարկում, հրամայելով, որ հայ ժողովրդին իրանց ամբողջ ընտանիքներով և ստացւածքներով Պարսկաստան գաղթեցնեն: Նա խստիւ պատւիրում է իր զօրավարներին, որ գաղթել չըցանկացողներին անխնայ սպանեն, իսկ գաղթողների էլ տունն ու տեղը կրակի տան և այրեն:

Այդ եղանակով շահ Աբասը մտածում էր Ատրպատականի սահմանակից երկիրները բոլորովին աւերակ դարձնել, որպէսզի օսմանցիք հնարաւորութիւն չունենան այդ հարուստ ու բարեբեր երկրին մօտենալու և Ծրան յետ խլելու:

Օսմանցիների արադութեամբ մօտենալու պատճառով, գաղթը շատ շտապ կերպով է կատարւում: Գաղթողները հազիւ են կարողանում իրանց ունեցածի մի չնչին մասը հետները վերցնել: Մնացած բոլոր հարծութիւնը կրակի են մատնւում: Օսմանցիների առջևից շտապով յետ նահանջող պարսիկները, հայ գաղթականներին քշում են ոչխարների հօտի նման, իսկ յետ մնացողներին, անխնայ կերպով սպանում ու կոտորում են:

Մանաւանդ սոսկալի է լինում գաղթականների Արաքս գետից անցնելը: Գետի վրայ կամուրջ չկար, պիտի անցնէին լաստերով: Օսմանցիք վրայ էին հաս-

նում, ուստի հարկաւոր էր շտապել: Նկատելով այդ, շահ Աբասը հրամայում է լաստերով միայն զօրքին փոխադրել, իսկ գաղթականներին ստիպել, որ լողաւով անցնեն:

Բազմաթիւ հայեր, մանաւանդ կանայքն ու երեւանները, որոնք լողալ չգիտէին, զոհ են գնում վարած Արաքսի ափքներին:

Նկար 26. Շահ Աբաս

Այդ նոյն ժամանակ շահ Աբասը գաղթեցնում է նաև Արաքսի ափին գտնուող հարուստ Զուղա քաղաքի բնակիչներին: Պարսիկները Զուղան էլ են կրակի մատնում և այրում (1605 թ.):

Բազմաթիւ նեղութիւններով ու տառապանքներով Պարսկաստան տարւած հայ գաղթականներին շահ Աբասը շատ լաւ վերաբերմունք է ցոյց տալիս: Նա

նրանց բնակեցնում է իր Սպահան մայրաքաղաքում ու նրա շրջակայքում, իսկ Ջուղայեցիներին՝ յատուկ տեղ է տալիս Սպահանի հարաւային կողմում, ուր նրանք մի նոր քաղաք են հիմնում՝ Նոր-Ջուղա անունով:

Բացի դրանից՝ շահ Աբասն իր տարած հայ գաղթականներին, ինչպէս և Պարսկաստանում ապրող բոլոր հայերին, թէ կրօնի կատարեալ ազատութիւն և թէ ամեն տեսակ արտօնութիւններ է տալիս: Այդ բոլորի շնորհով հայերը, մանաւանդ Նոր-Ջուղայեցիք, կարճ ժամանակի մէջ նորից շատ հարստանում և բարեկեցիկ վիճակի տէր են գառնում:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Պարսից տիրապետութեան օրով, Հայաստանը, ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանը, բազմաթիւ մասերի էր բաժանւած, որոնցից ամեն մէկը, Հայաստանի նախկին նախարարութիւնների նման, մի-մի առանձին և կիսանկախ իշխանութիւն էր կազմում: Պարսկական այդ իշխանութիւնները կոչւում էին խանութիւններ՝ իսկ իշխանները՝ խաներ:

Ամեն մի խան, հայ նախարարների նման, իր երկրի սահմաններում կատարեալ ինքնիշխան էր: Նա պարտաւոր էր միայն պարսից թագաւորին մի որոշ տուրք վճարել և իր զօրքովը պատերազմի ժամանակ նրան օգնել:

Այդ կիսանկախ պարսից խանութիւնների սահմաններում ապրող բոլոր հայերը, սակայն, միևնոյն վիճակի մէջ չէին գտնւում: Ղարաբաղի (Սիւնեաց և Արցախի նահանգները) հայերը, պարսից Տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, կարողացել էին

իրանց լեռնոտ երկրի շնորհով, գեռ ևս իրանց կիսանկախ գրութիւնը պահպանել: Նրանք ունէին իրանց հայ իշխանները, որ կոչուում էին մելիքներ:

Ամեն մի հայ մելիք, իր փոքրիկ երկրի սահմաններում, նոյնպիսի ինքնիշխան տէր էր, ինչպէս և պարսիկ խանը՝ իր աւելի ընդարձակ երկրում:

Մելիքն էր կառավարում իր հպատակ ժողովրդին և միջնորդ հանդիսանում սրա և իրանից աւելի մեծ իշխանութիւն ունեցող խանի միջև: Ինչպէս որ խանն էր պարտաւոր շահին տուրք վճարել և օգնել պատերազմի ժամանակ, այնպէս էլ մելիքը պարտաւոր էր տուրք տալ և օգնել խանին:

Հայ մելիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ մելիք էր դառնում անգրանիկ որդին, իսկ միւս եղբայրները կոչուում էին քէկեր:

Ղարաբաղի հայ մելիքութիւնները թւով հինգ էին որոնց բնակիչների ամբողջ թիւը 300,000-ի էր հասնում: Իրանցից երկու մասը հայեր էին, իսկ մի մասը՝ թուրքեր կամ պարսիկներ: Իւրաքանչիւր մելիք իր բերդն ու ամրոցն ունէր, և պէտք եղած ժամանակ նա պաշտպանում էր իր փոքրիկ զօրագունդի օգնութեամբ:

Մելիքների ձգտումները եւ Մեծն Պետրոս

Պարսից խաները, հայ նախարարների նման, համարեա թէ երբէք հաշտ չէին ապրում միմեանց հետ: Նրանք կամ իրարու դէմ կռուում և կամ մի քանիսը միանալով՝ շահի դէմ էին ապստամբում:

Այդ անվերջ կռիւներն ու արտաքին թշնամիների յարձակումները, XVIII-րդ դարի սկիզբներում

մեծ շփոթութիւններ էին առաջացրել ամբողջ Պարսկաստանում, որոնց պատճառով պարսից շահի իշխանութիւնը սաստիկ թուլացել էր:

Ահա հէնց այդ թուլութիւնից ու շփոթութիւններից կամենում են օգուտ քաղել Ղարաբաղի հայ մելիքները: Նրանք մտածում են մի քրիստոնեայ տէրութեան օգնութեամբ թօթափել պարսից լուծը և մի անկախ հայկական իշխանութիւն ստեղծել:

Այդ նպատակով նրանք մի գազանի դեսպանութիւնի են ուղարկում Եւրոպա: Դեսպանութեան գլուխըն էին Հնդկաստանցի մի հայ՝ Իսրայէլ Օրի և մի վարդապետ՝ Մինաս անունով:

Դեսպանութիւնը մի քանի եւրոպական իշխանների ու թագաւորների հետ տեսակցելուց և օժանդակութեան խոստումներ ստանալուց յետոյ, անցնում է Պետերբուրգ, ուսաց Մեծն Պետրոս կայսեր աջակցութիւնն ևս խնդրելու (1706 թ.):

Ռուսաստանը Մեծն Պետրոսի օրով սկսել էր սաստիկ զօրեղանալ ու ընդարձակել: Այդ լուսամիտ կայսրն անձամբ ճանապարհորդած լինելով եւրոպական զանազան երկիրներում, տեսել էր, թէ ինչպէս իր երկիրն ու ժողովուրդը սաստիկ յետ են մնացել եւրոպական լուսաւորութիւնից: Ռուսաստան վերադառնալով, նա սկսել էր բռնի միջոցներով իր երկրի բոլոր հին կարգերն ու սովորութիւնները տապալել և եւրոպական կարգ ու կանոն մտցնել:

Մեծն Պետրոսի ամենամեծ ձգտումներից մէկն էլ այն էր, որ Ռուսաստանը նոյնպէս ծովային հաղորդակցութիւններ ու նաւատորմիդ ունենայ: Մինչ այդ ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները ծովերից դեռ շատ հեռու գտնւելով, ուսաները գուրկ էին մնացել դուրսի աշխարհի հետ հաղորդակցելու հեշտ մի-

Չոցներէից: Դրա համար էլ Ռուսաստանը, մինչև Մեծն Պետրոսի թագաւորութիւնը, մի տեպակ փակւած կեանք էր վարում և անկարող՝ օտարների հետ յաճախ շփւելով, արագութեամբ առաջադիմել:

Իր երկիրը այդ դրութիւնից դուրս հանելու մըտ-

Նկար 27. Մեծն Պետրոս

րով, Մեծն Պետրոսը մտածում էր Ռուսաստանի սահմանները այն աստիճան ընդարձակել, որ նա թէ հիւսիսից և թէ հարաւից մօտ լինի ծովերին: Հիւսիսում արդէն ընդարձակ նւաճումներ կատարելով, նա մօտեցել էր Բալտիկ ծովին և նրա մօտ մի նոր քա-

դաք հիմնել՝ Պետերբուրգ անունով: Այդտեղ էլ նա Մօսկւայից տեղափոխել էր իր գահը:

Սակայն դրանով լրացած չէր Մեծն Պետրոսի ընդարձակ ծրագիրը: Նա ցանկանում էր հարաւից էլ Սև ու Կասպից ծովերին մօտենալ, որպէսզի այդ կողմերից նոյնպէս Ռուսաստանը արտաքին աշխարհի հետ հազորդակցութեան միջոցներ ունենայ:

Ահա այգպիսի ծրագիրներով տողորւած Մեծն Պետրոսին է ներկայանում Ղարաբաղի մելիքների ուղարկած դեսպանութիւնը:

Մեծն Պետրոսը շատ ուրախութեամբ և սիրով է ընդունում հայ դեսպաններին, մտածելով, որ ինքը կարող է օգուտ քաղել այդ հանգամանքից և հայերի օգնութեամբ նւաճել պարսիկներից Կասպից ծովի արևելեան ու հարաւային երկիրները:

Նա ամեն տեսակ խոստումներ է տալիս հայ պատգամաւորներին, և Իսրայէլ Օրիին՝ դեսպանի պատրւակով՝ ուղարկում է Պարսկաստան, այնտեղի գործերի դրութիւնն իմանալու և հայերի ապստամբութիւնը պատրաստելու համար:

Ի. Օրին Պարսկաստանի գործերին մօտիկից ծանոթանալուց և հայ իշխանաւորների հետ տեսակցելուց յետոյ, վերադառնում է Պետերբուրգ ու յայտնում Մեծն Պետրոսին, թէ հայերը պատրաստ են ապստամբութեան և միայն մի նշանի են սպասում:

Դատիթ քէկ

Այն ժամանակ, երբ դեռ հայ դեսպանները բանակցութեան մէջ էին Մեծն Պետրոսի հետ, Պարսկաստանում մեծ շփոթութիւններ ու խառնակութիւն-

ներ են ընկնում: Մի կողմից կովկասեան լեռնականներն են ասպատակում հայկական նահանգները:

Այդ շփոթութիւնից օգտւելով, Մեծն Պետրոսը իր զօրքով մտնում է Պարսից տէրութեան սահմաններն ու գրաւում Դերբենտը, Բագուն ու Գիլանը:

Ղարաբաղի մելիքները, առիթը շատ յարմար համարելով և վստահանալով ուսաց կայսրի տւած խոստումներին, որոշում են ասպտամբութեան դրօշակ բարձրացնել: Նրանք դիմում են իրանց հայրենակից Դաւիթ բէկին, որ Վրաստանում մեծ անուն էր հանել, իբրև քաջ և փոռձառու զօրապետ, և հրաւիրում նրան հայկական շարժման գլուխ կանգնել:

Դաւիթ բէկը մի խումբ կտրիճ հայերի հետ գալիս է և սկսում գործել:

Կարճ ժամանակի մէջ Դաւիթ բէկի շուրջն են հաւաքւում, հետզհետէ, աւելի քան մի քանի հազար զինւած հայեր, որոնք իրանց հմուտ հրամանատարի պռաջնորդութեամբ, մի շարք փառաւոր յաղթութիւններ են տանում՝ թէ Ղարաբաղը ասպատակող լեռնական ցեղերի և թէ պարսից խաների դէմ:

Դաւիթ բէկն իրան բնակութեան տեղ է ընտրում Տալիճոր աւանը, ուր մի ամուր բերդ շինելով, այնտեղից է շարունակում իր պատերազմական գործողութիւնները (1724 թ.):

Շրջակայ պարսից խաները, Ղարաբաղի հայերի յաջողութիւնները տեսնելով, միանում են և հայերից շատ աւելի մեծ ոյժով յարձակւում Հալիճորի վրայ, սակայն յաղթւում են և մեծ կորուստով յետ քաշւում:

Այդպէս ամբողջ Սիւնեաց երկիրն ասպատակներից մաքրելով ու խաների զօրութիւնը խորտակելով, Դաւիթ բէկն իր իշխանութիւնն է հաստատում այդ երկրում:

Այդ միջոցին Պարսկաստանի վրայ են յարձակ-
ւում նաև օսմանցիք:

Սրանք անարգել առաջ գնալով, հետզհետէ զրա-
ւում են Երևանը, Նախիջևանը, Թաւրիզն ու Համա-
դանը: Օսմանցիք մի զօրաբաժին էլ ուղարկում են
Դաւիթ բէկի վրայ:

Հայերը, մասամբ օսմանցիների զօրութիւնից
սարսափած, մասամբ էլ Դաւիթ բէկի իշխանութիւ-
նից դժգոհ, երես են դարձնում նրանից և մինչև իսկ
նրա թշնամիների կողմն են անցնում: Դաւիթ բէկին
հաւատարիմ են մնում ընդամենը մօտ 450 հայեր:

Զընայելով այդ չնչին ոյժին, Դաւիթ բէկն ու
իր կողմակիցները այնպիսի քաջութեամբ ու հմտու-
թեամբ են կռւում օսմանցիների անհամեմատ աւելի
մեծ զօրքի դէմ, որ վերջնական յաղթութիւնը հայե-
րի կողմն է մնում: Օսմանցիք շիթեւած փախուստի
են դիմում:

Երբ պարսից շահը լսում է Դաւիթ բէկի տարած
փառաւոր յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, շատ
թանկագին ընծաների հետ՝ մի հրովարտակ է ուղար-
կում, որով հաստատում է նրան Սիւնեաց իշխանու-
թեան մէջ, տալով նրան իշխանաց իշխան տիտղոսը
և իր անունով դրամ կտրելու իրաւունք: Սակայն Դա-
ւիթ բէկն այդ արտօնութիւնները երկար չէ վայելում
և մեռնում է (1728 թ.):

Դաւիթ բէկի մահից յետոյ, Սիւնեաց երկրի անկա-
խութիւնն էլ հազիւ մէկ տարի է տևում: Օսմանցիք
կրկին անգամ և աւելի մեծ զօրքով յարձակւում են
Հալիձորի վրայ, առնում են բերդը և բոլոր բնակիչ-
ներին սրի անցկացնում:

Թէ այդ ժամանակ և թէ դրանից առաջ հայերը
մի քանի անգամ դեսպանութիւններ են ուղարկում

Պետերբուրգ և ուսուսաց կայսրից օգնութիւն խնդրում օսմանցիների դէմ: Նրանց բոլոր խնդիրները, սակայն, ապարդիւն են անցնում: Պետրոս Մեծը այդ ժամանակ շատ աւելի կարևոր գործերով զբաղւած, ոչ միայն անկարող էր հայերին օգնել, այլ և իր չքաւած կասալից ծովեզերեայ երկիրներից յետ էր բաշել իր զօրքը: Այդ երկիրների գրաւումը նա յետաձգել էր մի ուրիշ աւելի յարմար ժամանակի:

Ռուսական նաւամուսները Հայաստանում

Մեծն Պետրոսից ոչ մի օգնութիւն չըստանալը տլորովին չէ յուսահատեցնում պարսից և օսմանցոց ուժերի տակ տառապող հայերին: Նրանք Մեծն Պետրոսի յաջորդների օրով էլ շարունակում են բանակութիւններ վարել և օգնութիւն խնդրել ուսուսաց սրբունիքից:

Պետրոսի յաջորդները երկար ժամանակ հնարաբերութիւն չունէին Հայաստանի գործերով զբաղւելու: Նրանք առայժմ, օգուտ քաղելով հայերի դէպի ռուսները ունեցած մեծ համակրութիւնից, բազմաթիւ այլեր են գաղթեցնում գէպի Ռուսաստան: Այդ գաղթականներին նրանք ընդարձակ հողեր ու շատ արտօնութիւններ տալով, բնակեցնում են Ռուսաստանի արաւային մասերում—Նոր Նախիջևան, Դզլար, Մոզդուկ, Աստրախան և այլն:

XVIII-րդ դարի վերջերին միայն ուսուսները մի սրբ պատերազմներ են սկսում նախ պարսիկների ապա օսմանցիների դէմ և միմեանց յետևից հետըտէ գրաւում ամբողջ Արաստանն ու Հայաստանի և քանի նահանգները:

Այսպէս՝ պարսիկների հետ ունեցած վերջին պատերազմով, ուսմանը գրաւում և տէր են դառնում Հայաստանի այն մասին, որ գտնւում է Արաքս և Կուր գետերի միջև, այն է՝ Երևանի և Գանձակի նահանգներն ու ամբողջ Ղարաբաղը (1827 թ.):

Օսմանցիներից էլ նրանք առնում են Ախալցխան և Ախալքալաքը՝ իրանց շրջակայ գիւղերով (1828 թ.) ու Կարսի ընդարձակ շրջանը (1877 թ.):

Այդպիսով Հայաստանը XIX-րդ դարի մէջ երեք մասի է բաժանւում. Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ Փոքր Հայքը մնում են օսմանցիների տիրապետութեան տակ, Մեծ Հայքի երկրորդ մասը անցնում է ուսմաների ձեռքը, իսկ նրա երրորդ և ամենափոքր մասը՝ մնում է պարսիկներին:

Թէ պարսիկների և թէ օսմանցոց հետ եղած բոլոր պատերազմների ժամանակ, հայերը բազմաթիւ ծառայութիւններ ու մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս ուսմաներին: Բացի այն, որ նրանք ամեն տեղ ուսուսաց գորքերի համար ուղեցոյցների դեր էին կատարում, բազմաթիւ կամաւորներ էլ, մտած ուսուսաց բանակի մէջ, անձնւիրաբար կռւում էին իրանց վագեմի թշնամիների դէմ:

Վերջին ուսուսաց պարսկական պատերազմի ժամանակ շատ մեծ դեր է կատարել ու մեծ ծառայութիւններ մատուցել ուսմաներին՝ այն ժամանակայ վրաստանի հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին: Այդ բարձրաստիճան հոգևորականը, ուսուսաց բանակի գլխաւոր հրամանատար Պասկևիչի հետ միացած, ձիու վրայ նստած և խաչը ձեռքին՝ առաջնորդում էր հայ կամաւորների զորագունդը: Առ շարունակ յորդորում էր հայերին՝ իրանց ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայել ուսմաներին:

Թէ ոռւս-պարսկական և թէ ոռւս-թրքական պատերազմների միջոցին, ոռւսաց բանակում ծառայութեան մէջ էին գտնուում շատ հայ զորավարներ: Իրանք իրանց քաջութեան և պատերազմական տաղանդի շնորհով, ոռւսաց նշանաւոր զորավարների շարքն են դասուում: Բարձրաստիճան այդ հայ զորավարներն էին՝ Իշխաններ Մազաթեան, Լորիս-Մելիքեան, Շուկովնիկեան, Լազարեան, Տէր-Ղուկասեան և ուրիշներ:

Հայերի կողմից ոռւսներին ցոյց տւած օգնութիւնն ու աջակցութիւնը սաստիկ գրգռում ու կատաղեցնում է թէ պարսիկներին և թէ օսմանցիներին: Նրանք սկսում են թշնամարար վերաբերել հայերին և խիստ հալածանքներ են հանում նրանց դէմ:

Այդ հալածանքներից ազատելու և քրիստոնեայ ու քաղաքակիրթ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ հանգիստ կեանք վարելու համար, բազմաթիւ հայեր գաղթում են Հայաստանի ոռւսական բաժինը: Այդ գաղթականութիւնների շնորհով ոռւսական Հայաստանի հայ բնակչութիւնը հետզհետէ բազմանում է:

Այսպէս 1827 թւականի ոռւս-պարսկական պատերազմից յետոյ, Պարսկաստանից ոռւսաց սահմաններն են գաղթում աւելի քան 40,000 հայեր: Իրանք բնակութիւն են հաստատում Նախիջևանի և Երևանի գաւառներում: 1728 թւականի ոռւս-թրքական պատերազմից յետոյ, Թիւրքիայից նոյնպէս ոռւսական սահմաններն են գաղթում 90,000 հայեր, որոնք վերաբնակւում են Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառներում: Թիւրքիայից մեծ բազմութիւն էլ գաղթել է 1877 թ. պատերազմից յետոյ, որոնք մեծ մասամբ բնակւել են Կարսի և Երևանի շրջաններում:

ՌՈՒՍԱՀԱՅՔ

Հայերը երեք տարբեր քաղաքակրթութիւն ունեցող ազգերի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, իրանց բարեկեցութեան, զարգացման ու քաղաքակրթութեան աստիճանով սկսում են հետզհետէ միմեանցից բոլորովին տաշբերել:

Հայ ազգի այդ երեք հատուածներից շատ աւելի բախտաւոր վիճակ են վայելում քաղաքակիրթ Ռուսաստանի բաժնում ապրող հայերը: Սրանք կեանքի և ստացւածքի ապահովութիւն վայելելով, անձնատուր են լինում խաղաղ աշխատանքի և կարճ ժամանակի մէջ բարեկեցիկ դրութեան են հասնում: Այդ բանին չափազանց նպաստում է և այն, որ ռուսները Կովկասին, ինչպէս և Անդրկովկասի հայկական նահանգներին տիրանալով հաղորդակցութեան յարմար միջոցներ են հաստատում (հեռագիր, երկաթուղի և խճուղի): Այդպիսով ազգաբնակչութեանը միջոց է տրւում իր արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը զարգացնելու:

Հաղորդակցութեան այդ յարմար միջոցների շնորհով, ռուսաց տիրապետութեան օրով, Կովկասի առևտուրն և արդիւնագործութիւնը այնպիսի մեծ չափերի են հասնում, որպիսին երբէք չէր եղել նախորդ դարերում:

Ենորհիւ այն հանգամանքի, որ Կովկասի քաղաքներից ամենից առաջ վրաց նախկին մայրաքաղաք Թիֆլիսն է երկաթուղիով կապել մայր-Ռուսաստանի հետ, հէնց Թիֆլիսն էլ ամենից շուտ է զարգացել ու բազմամարդ դարձել: Հայերը, իբրև առևտրական գործերի մէջ խիստ հմուտ ժողովուրդ, շատ վաղ գնահատելով Թիֆլիսի դիրքը, մեծ բազմութեամբ

դանադան գաւառներէց տեղափոխել ու այնտեղ են նստատուել: Թիֆլիսը ամբողջ Կովկասի, ինչպէս և ուրոր ուստահայերի, թէ առևտրական և թէ մանաւանդ մտաւոր կենտրոնն է դարձել:

Այդ հանգամանքը ներսէս աշտարակեցին շատ աւ ըմբռնելով, Թիֆլիսում առաջին անգամ (1824 թ.) հիմնում է մի միջնակարգ դպրոց, որն իր անուսով կոչւում է Ներսիսեան յոգևոր դպրոց և որը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի:

Ներսէսն իր կաթողիկոս դառնալուց յետոյ էլ, մեծ խնամք է ցոյց տալիս թէ ընդհանրապէս հայոց դպրոցների բազմանալու և թէ մասնաւորապէս Ներսիսեան դպրոցի յարատևութեան ու բարեկարգութեան մասին: Նա հարուստ կալւածներով ապահովում է այդ դպրոցի գոյութիւնը:

Ներսիսեան դպրոցը հիմնելուց մօտ տաս տարի սուաջ, Մօսկւայում բացել էր մի այլ հայկական ուսումնարան, ուր նոյնպէս մինչև այսօր էլ բազմաթիւ այ մանուկներ միջնակարգ կրթութիւն են ստանում: Այդ ուսումնարանն էլ իր հիմնադիր Յովակիմ Լազարեանի անունով կոչւում է Լազարեան ճեմարան: Աւելի ուշ (1874 թ.), էջմիածնում, Գէորգ IV կաթողիկոսը հիմնում է մի հոգևոր ճեմարան, որ իր անուսով կոչւում է Գէորգեան ճեմարան:

Ռուսահայերի լուսաւորութեանն ու բարգաւաճանը չափազանց նպաստում են մանաւանդ ուստայ լետական ուսումնարանները, մամուլն ու գրակաութիւնը:

Կովկասն ու Անդրկովկասը նւաճելուց յետոյ, ուսները այդ երկրի համարեա թէ բոլոր քաղաքներում հետզհետէ մի շարք գիմնազիաներ և այլ միջնակարգ երկու սեռի ուսումնարաններ են հիմնում:

Այդ ուսումնարաններում բազմաթիւ հայ աշակերտներ իրանց կրթութիւնը վերջացնելուց յետոյ, գնում են Ռուսաստանի համալսարաններն ու այլ բարձրագոյն դպրոցները՝ իրանց ուսումը շարունակելու:

Եւրոպական գիտութիւններով օժտւած այդ հաւերիտասարդները հայրենիք են վերադառնում և չափազանց մեծ գարկ են տալիս իրանց ժողովրդի առաջադիմութեանն ու լուսաւորութեան գործին:

Այդ համալսարանական երիտասարդներն են գրխաւորաբար, որ հիմք են դնում ու զարգացնում ուսահայոց մամուլն ու դրականութիւնը:

Ռուսահայ ականաւոր այլ դրականագէտներն էլ, որոնք հնարաւորութիւն չեն ունեցել համալսարանական ուսում ստանալու, ինքնակրթութեամբ են զարգանում ուսական մամուլի ու դրականութեան միջոցով, որը չափազանց ճոխ ու հարուստ է թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գրւածքներով:

«Պ օ լ օ ժ Ե Ն ի Ս»

Երևանեան նահանգին ու Վաղարշապատին տրելուց յետոյ, ուր գտնւում է հայոց կաթողիկոսական մայր-աթոռը, ուսաց կառավարութիւնը յատուկ կանոններ է մշակում ուսահայերի եկեղեցական և այլ գուտ ազգային գործերը վարելու համար (1836 թ.) Այս կանոնադրութիւնը ուսներէն լեզուով կոչւում է Պօլօժենիա և նրանով որոշւում են կաթողիկոսի իրաւունքներն ու նրա յարաբերութիւնները կայսերական կառավարութեան հետ:

Պօլօժենիայի համաձայն, հայոց կաթողիկոսները իբրև բովանդակ հայերի Հայրապետ, ընտրւում և ամբողջ հայ ազգից ուղարկւած եկեղեցական և աշ

բարհական պատգամաւորներէից և ապա հաստատուում
տուսաց կայսրի կողմից:

Ընտրութիւնը կատարուում է էջմիածնի տաճա-
րում, ուր հաւաքուած պատգամաւորները ընտրելիների
առանուն ցանկ են կազմում բարձրաստիճան հայ
էկեղեցականների միջից և ապա ընտրում երկու կա-
թողիկոսական թեկնածու: Առաւելագոյն քէ ստացող
այդ երկու թեկնածուների անունները ներկայացուում
են ուսաց կայսրին, որը նրանցից մէկին կամ միւ-
սին հաստատում է ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Նոյն Պօլօթենիայի համաձայն, ամենայն հայոց
կաթողիկոսը հանդիսանում է հայոց եկեղեցու բարձ-
րագոյն ներկայացուցիչն և իշխանաւորը. նրան է
լերապահուած եկեղեցական կանոնների ու ծէսերի
քննիչի կատարման հսկողութիւնը և բոլոր եկեղե-
ցական ու դաւանաբանական գործերի տեսչութիւնը:

Պօլօթենիայի դօրութեամբ էջմիածնում հաստատ-
ուում է նաև բարձրագոյն մի հոգևոր ատեան, որ կոչ-
ւում է Սինօղ, որի բոլոր ութ անգամներն էլ հոգե-
ւորականներ պէտք է լինեն: Դրանք նշանակուում են
կաթողիկոսի կողմից և հաստատուում կայսրից: Կայս-
րը իրաւունք ունի սակայն կաթողիկոսի նշանակածին
չրհաստատել և առաջարկել մի ուրիշին ընտրելու:

Սինոդի նախագահը թէև կաթողիկոսն է, բայց
այդ բարձրագոյն հոգևոր ատեանը ենթարկուում է
ներքին գործերի մինիստրութեանը և նրան էլ պա-
տասխանատու է: Սինոդում կայ և մի ուրիշ՝ յա-
տուկ պաշտօնեայ՝ պրոկուրոր: Նա նշանակուում է
ներքին գործերի մինիստրի կողմից և պարտաւոր է
հսկել, որ Սինօղն ու կաթողիկոսը չը շեղեն պօլօ-
թենիայով իրենց տրուած իրաւունքների սահման-
ներից:

Բացի գուտ կրճնական ու դաւանաբանական խնդիրներից, որոնց վերջնական վճիռը հայոց կաթողիկոսին է վերապահւած, միւս բոլոր եկեղեցական, դպրոցական, կալւածական և այլ գործերի վարչութիւնը Սինոդին է պատկանում:

Ռուսահայերի ամբողջ վիճակը բաժանւում է վեց թեմերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կառավարւում է կաթողիկոսից նշանակւած և կայսրից հաստատւած թեմակալ առաջնորդների միջոցով: Իւրաքանչիւր թեմում կայ մի հոգևոր ատեան, որ կոչւում է Կօնսիստորիա և որի նախագահն է թեմական առաջնորդը:

Թեմերը չափազանց մեծ լինելով, բաժանւում են մի քանի վիճակների, որոնցից ամեն մէկն իր յատուկ հոգևոր վարչութիւնն ունի: Վիճակային վարչութեան նախագահը լինում է առաջնորդական փոխանորդը կամ յաջորդը:

Վիճակային այդ վարչութիւնները ենթարկւում են Կօնսիստորիային, իսկ Կօնսիստորիան էլ Սինոդին, որին ամեն տարի նրանք պարտաւոր են հաշիւներ կայացնել իրանց գործերի մասին:

ԹԻԻՐՔԱՀԱՅՔ

Բարեկեցութեան ու լուսաւորութեան կողմից Հայաստանի օսմանեան բաժնում ապրող հայութիւնը բոլորովին այլ կացութեան մէջ է գտնւել:

Այդ երկրում հայը, տեղական օրէքի համաձայն, մահմեդականի հաւասար քաղաքացի չէ համարւել այլ մի «ըայա»—հպատակ: Բայան ո՛չ միայն մահմեդականի համահաւասար իրաւունքներ չէր վայե-

լում, այլ և նրա ամբողջ ստացւածքն ու կեանքը մահմեդականի սեփականութիւն են ճանաչել:

Ամեն մի օսմանցի, եթէ մանաւանդ նա պետական պաշտօնեայ էր, կարող էր անպատիժ կերպով յափշտակել հայի ամբողջ կարողութիւնը և նրան կատարեալ սովի մատնել:

Հայաստանի օսմանեան մասում ոչ միայն նոր և յարմար հաղորդակցութեան ճանապարհներ չեն շինուել, այլ և տիրող կառավարութեան կատարեալ անհոգութեան պատճառով, հին ժամանակներում շինուած ճանապարհներն էլ քայքայուել ու անպէտքացել են: Քանդուել և ոչնչացել են նոյնպէս սյն բոլոր ջրանցքները, ջրամբարներն ու անտառները, որոնք մի ժամանակ մեծ ծառայութիւն էին մատուցանում երկրի բերրիութեանը:

Իրա հետևանքն այն է եղել, որ այդ երկրում մի ժամանակ ծաղկած արդիւնաբերութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը սաստիկ ընկել են, իսկ ժողովուրդն էլ վերջին ծայր աղքատութեան է մատնուել:

Ծայրայեղ աղքատութիւնից, կառավարչական հալածանքներից ու թափառաշրջիկ քիւրդ ցեղերի բարբարոսութիւններից աղատուելու համար, հայերը յաճախ ստիպուել են մեծ բազմութեամբ գալթել օտար երկիրներ: Գաղթականութիւնների շնորհով Հայաստանի հայ բնակչութեան թիւը հետզհետէ սաստիկ նւազել է, իսկ գաղթականներն էլ իրանց նոր հայրենիքում, ժամանակի ընթացքում, լուծուել են իրանցից շատ աւելի զարգացած ազգերի մէջ և կորցրել մայրենի լեզուն և ազգութիւնը:

Կրթութեան ու լուսաւորութեան կողմից էլ թիւրքիան չափազանց յետ է մնացել:

Օսմանցիք թէև Կոստանդնուպօլսում մի համալսարան և մի քանի հատ էլ միջնակարգ ուսումնարաններ ունին, բայց դրանք թէ շատ վատ են դրուած և թէ շատ քիչ են մատչելի քրիստոնեաների համար:

Կանոնաւոր ուսումնարաններից գուրկ են թիւրքահայերը: Նրանց մէջ ուսումնարանական գործը, գրականութիւնն ու մամուլը կարողացել են զարգանալ, հայկական գաւառներից հեռու ընկած՝ Կոստանդնուպօլսում և Զմիւռնիայում միայն:

Դեռ շատ հին ժամանակներից այդ կողմերը գաղթած հայերը բաւականին պատկառելի թիւ են կազմել: Օսմանեան սուլթանները չը վախենալով այդ իրանց բնիկ հայրենիքից կտրւած՝ հայերի ապստամբական ձգտումներից, միշտ աւելի մեղմ աչքով են նայել նրանց՝ վրայ և շատ էլ մեծ հալածանքների չեն ենթարկել: Բացի դրանից՝ ծովային ամենափոքաւոր հաղորդակցական միջոցներով կապւած լինելով եւրոպական երկիրների ու ազգերի հետ, այդ հայ գաղթականները կարողացել են համեմատաբար թէ բարւոք վիճակ ունենալ և թէ աւելի կրթւել և զարգանալ:

Թիւրքահայերի առաջին միջնակարգ դպրոցը, «Ճեմարան ս. Երուսաղիմայ» անունով, հիմնւել է Կոստանդնուպօլսում (1838 թ.):

Այդ ճեմարանը այժմ գոյութիւն չունի, բայց նրա փոխարէն աւելի ուշ բացւել է «Կեդրոնական» վարժարանը, որը նոյն դերն է կատարում թիւրքահայերի համար, ինչ դեր կատարում է Ներսիսեան դպրոցը ռուսահայերի համար:

Թիւրքահայերի ամբողջ գրականութիւնն ու մա-

Տուլն էլ գլխաւորաբար այդ քաղաքներումն են կենսոտնացած:

Թիւրքահայ երիտասարդները իրանց բարձրագոյն կրթութիւնն ստանում են եւրոպական համալսարաններում: Սակայն նրանք չեն կարողանում շատ էլ պիտանի լինել հայկական գաւառների համար: Լաւ ճանապարհների բացակայութիւնն ու երկրի այլ պայմանները հարկադրում են ուսումնաւարտ Հայաստանցի երիտասարդներին անգամ հեռաւոր Կոստանդնուպօլսում հաստատուել և այդպիսով կրտրւած մնալ մայր-հայրենիքից:

Ազգային սահմանադրութիւնը

Թէև օսմանցիք կողմնակի կերպով ամեն միջոց գործ են դրել իրանց հպատակ հայերին Իսլամի կրօնին դարձնել, բայց և այնպէս տէրութեան օրէնքներով Թիւրքիայի քրիստոնեաները յայտնի չափով կրօնի ազատութիւն են վայելել: Հայերին է վերապահւած իրանց կրօնական բոլոր գործերի վարչութիւնը:

Իեռ XV-րդ դարում, օսմանեան Մեհեմէդ II-րդ սուլթանը մտածում է իր հպատակ հայերին անջատել պարսից իշխանութեան տակ գտնւող կաթողիկոսի ազդեցութիւնից: Այդ նպատակով նա Բրուսսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին Կոստանդնուպօլսի հայոց պատրիարք է նշանակում և իր հպատակ հայերի բոլոր հողերը և ազգային գործերի տնօրինութիւնը նրան յանձնում (1461 թ.):

Այդ ժամանակից ի վեր օսմանեան հայերի ներկայացուցիչն ու հողերը պետք պատրիարքներն են հանդիսանում:

Պամիրիարքները ընտրւում են թիւրքահայեր կողմից և ապա հաստատուում սուլթանից: Պատրիարքները ամենայն հայոց կաթողիկոսին չեն ենթարկւում, բացի զուտ դաւանաբանական խնդիրներից: Նրանք են հաստատում ամբողջ թիւրքիայի հայկական թեմերի համայն ընտրւած թեմական առաջնորդներին:

Մինչև XIX-րդ դարի կէսերը պատրիարքները իրանց մեթոքներով յանձնւած դործերը վարում էին պոլսարնակ մի քանի հայ ամիրաների մասնակցութեամբ:

Ամիրաները կոչւում էին նրանք, որոնք մեծ հարստութեան տէր էին և մեծ կապեր ունէին զանազան թիւրք վարչաների հետ: Դրանք հայ ազգի մեծամեծներն էին համարւում:

Այդ հարուստ ամիրաները, ի չարք գործ դնելով իրանց անցած դիրքն ու կապերը, երկար ժամանակ իրանց ձեռքում խաղալիք էին դարձրել թէ պատրիարքներին և թէ բոլոր ազգային և եկեղեցական գործերը: Այդ բանը անագին խռովութիւններ է առաջացնում ժողովրդի ստորին խաւերում, զխաւորաբար արհեստաւորների մէջ: Երկար մաքառումից յետոյ, այս վերջիններին յաջողւում է, վերջապէս, ազգային գործերի վարչութիւնն ամիրաների ձեռքից խլել ու ժողովրդից ընտրւած մարդկանց յանձնել:

Կառավարութեան թոյլտւութեամբ հաստատուում է 140 անձերից բաղկացած մի ժողով (1860 թ.), որը կոչւում է Ազգային ժողով և որը մինչև օրս էլ վարում է թիւրքահայերի բոլոր եկեղեցական և ազգային գործերը: Ազգային ժողովը նոյն թւականին իր համար մի կանոնադրութիւն է մշակում, որը քիչ փոփոխութեամբ հաստատուում է օսմանեան կառավարութիւնից:

Տէրութեան կողմից հաստատուած Ազգային ժողովի կանոնադրութիւնը կոչուում է Ազգային Սահմանադրութիւն:

Այդ սահմանադրութեան համաձայն, Ազգային ժողովի 140 անդամներից, որոնք կոչուում են քրեւսփոխաններ, 20-ը պոլսաբնակ եկեղեցականներ պիտի լինեն, իսկ մնացած 120 քաղաքական երեսփոխաններից՝ 80-ը լինելու են պոլսաբնակ, իսկ 40-ը գաւառներից:

Ազգային ժողովն ընտրուում է 10 տարով, բայց 2 տարին մի անգամ նրա հինգերորդ մասը հեռանում է և նրանց տեղ նորերն են ընտրուում:

Ընդհանուր Ազգային ժողովն իր միջից ընտրուում է երկու վարչական մարմիններ, Կրօնական ժողովը, որ բաղկացած է 14 եկեղեցականներից և Քաղաքական ժողովը, որ կազմւած է 20 քաղաքականներից: Այդ երկու մարմիններն էլ նորոգուում են երկու տարին մի անգամ:

Կրօնական ժողովը վարում է թիւրքահայերի բոլոր կրօնական գործերը, իսկ քաղաքական ժողովի տնօրինութեան են վերապահւած՝ բոլոր կրթական, տնտեսական, բարեգործական ու դատաստանական գործերը:

Թէ Ազգային ժողովի և թէ նրանից ընտրւած կրօնական և Քաղաքական վարչութիւնների նախագահը պատրիարքն է:

Սահմանադրութեան համաձայն, նոյն ձևով ազգային երեսփոխանական ժողովներ գոյութիւն ունեն նոյնպէս և գաւառներում, որոնց նախագահում են թեմական առաջնորդները:

ՊԱՐՍԿԱԼԱՅՔ

Պարսկահայերի թէ տնտեսական և թէ կրթական վիճակը շատ աւելի վատ կացութեան մէջ է գտնուում: Այնտեղ էլ հայերը չունին ոչ կեանքի և ոչ գոյքի ապահովութիւն:

Երկրի վերջին ծայր յետամնացութիւնը, կառավարութեան անկազմակերպ վիճակը, պարսիկ խաների և քիւրդ բէկերի կամայական հարստահարութիւնները, պարսկահայերին էլ ստիպել են շարունակ իրանց հայրենիքը թողած՝ ուրիշ երկիրներ գաղթել:

Պարսիկները ոչ միայն համալսարան կամ միջնակարգ դպրոց, այլ և ամենատարրական ուսումնարաններ էլ չունին, որոնցից հայերն էլ կարողանային փոքր ի շատէ օգտուել: Այգ կողմից հայերը շատ աւելի բարձր են, քան տիրող ժողովուրդը:

Նրանք թէ Թաւրիզում, թէ Թէհրանում և թէ Սպահանում ունեն բարեկարգ երկսեռ դպրոցներ, որոնք թէև հեռու են միջնակարգ դպրոց լինելուց, բայց և այնպէս բաւականին նպաստում են հայ ժողովրդի մէջ կրթութիւն և ուսում տարածելուն:

Պարսկահայերի մէջ դրականութիւնն ու մամուլը համարեա թէ բոլորովին չէ զարգացել: Պարսկահայ երիտասարդներն իրանց ուսումը շարունակելու համար մտնում են Ներսիսեան դպրոց, Գէորգեան ճեմարան ու ուսական միջնակարգ ու բարձրագոյն դպրոցները:

Պարսկահայերն էլ յայտնի չափով կրօնի ազատութիւն են վայելում:

Նրանց է վերապահւած իրանց կրօնական ու կրթական բոլոր գործերի տնօրինութիւնը:

Պարսկահայերի ամբողջ վիճակը 2 թեմի է բա-
ժանւած, որոնց թեմական առաջնորդները կամ ամե-
նայն հայոց կաթողիկոսից են նշանակւում և կամ
ընտրւում թեմի ժողովրդից և ապա հաստատւում
կաթողիկոսից:

Ց Ա Ն Կ

ՄԱՍՆ I

Հին Հայաստանի երկիրն ու ժողովուրդը

Երկիրը	3
Ժողովուրդը	4
Հայաստանի կառավարչական կազմը	6
Վարչական ու պալատական պաշտօնեաներ	8
Հայ ժողովրդի զբաղմունքը	11
Հայոց ընտանեկան կեանքն ու սովորութիւնն	12

ՄԱՍՆ II

Մեծն Տիգրան

Ընդհանուր դրութիւնը Փոքր Ասիայում՝ Մեծն Տիգրանից առաջ	15
Հայաստանը Տիգրանից առաջ	17
Մեծն Տիգրանի քաղաքակրթական ձգտումները	33
Հայաստանը Տիգրանից յետոյ	37
Հայերի հեթանոսական կրօնը	39

ՄԱՍՆ III

Քրիստոնեայ Հայաստանը

դատ և ո. Լուսաւորիչ	42
այաստանը քրիստոնէութիւնից յետոյ	50
Ղազարի II և Մեծն Ներսէս	52
Սահակ և Ս. Մկարտայ	64
Թոնական պատերազմի և	68
Ղարնբերի արշաւանքը	80
այաստանը արարնբերի իշխանութեան տակ	84

ՄԱՍՆ VI

Բագրատունեաց թագաւորութիւն

Գրատունիք	87
Ղլուկների արշաւանքը	98
Ղլուկների տիրապետութիւնը	106

ՄԱՍՆ V

Ռուբինեան թագաւորութիւն

Կերի գաղթականութիւնները	109
Ռուբինեան իշխանութեան ծագումը	110
Կերի Սևծագործ	113

ՄԱՍՆ VI

Հայաստանը Բագրատունիների անկումից յետոյ

այ տիրապետութիւնը	120
Թարնբերի արշաւանքը	122
այաստանի վիճակը Թաթարների օրով	125
Կերի սուլթանութեան քայքայելը և օսմանեան պետութեան ծագումը	127
Կերի սուլթանի արշաւանքը	128
այաստանը Թաթարներից յետոյ	131